

Мисалы, **чет жерлерде Манас сөзүнүн кездешүүсү.** Кытайда Манас шаары, Манас булагы, Японияда Семетей шаары, Испанияда Манас шаары, Казакстанда Манас жайлоосу, Кореяда Манас чокусу, Венгрияда Манас айылы бар.

Бул маалымат аркылуу студенттер эпостун улуулуугун, ошондой эле, Манастын дүйнө жүзүнө даңкы кеткен инсан экендигинен кабардар болушат. Мүмкүнчүлүк болсо, айрым жерлерди видео түрүндө да көрсөтсө, студенттердин элестөөсү, эске сактоосу да, кызыгуусу да артат.

Эпостун 80ге чукул варианты бар. “Манас” эпосунун китеп болуп басылып чыккан варианттарынан сырткары, КРдин Улуттук Илимдер Академиясында жана манасчылардын өздөрүндө, бала-чакасынын колунда жалпысы болуп 80ге чукул вариант сакталып келет. Негизгилери Саякбай Каралаев, Сагымбай Орозбаков, Молдобасан Мусулманкулов, Багыш Сазанов, Шапак Рысмендеев, Ибраим Абдрахманов, кытайлык кыргыз манасчы Жусуп Мамайдын айткандары. Андан сырткары, түрк таануучу Василий Радлов жана жазгыч акын Тоголок Молдо эпостун вариантын жазып калган (<https://sputnik.kg/20151112/1020039647.html>). Бул кабар аркылуу эпостун жөн гана эпос эмес, элибиз айткан улуу мурас экендигин тастыктайбыз. Окутуучу бул маалыматты берүү менен манасчыларды тууралуу кабар берүүгө студенттерди даярдайт. Адатта, манасчылар, изилдөөчүлөр тууралуу маалыматтар студенттерге жадатмалуу болгондой туюлат. Алардын элесинде, манасчы окуяга карата колун сермеп, мазмунга карата кыймыл-аракетти ишке ашырган айтуучу деп билишет. Эпостун варианттуулугун ютуб каналдарынан айтуучулардын аткаруусунда студенттерге көрсөтсөк, бир окуянын эле айтылышы манасчыларда түрдүү сөздөр менен берилерин далилдеп, алардын маалымат алуу менен кеп чеберчилигин өстүрүүгө шарт түзөбүз.

Саякбай, Сагымбайдын жана башка белгилүү манасчылардын өмүрү, манас айтканга чейин аян түшүп, түш көрүүсү, касиети тууралуу, дээринен манасчылык өнөрдү алып жүргөн алп манасчыларды, үйрөнчүк манасчыларды студенттерге тааныштырып жатканда, бүгүнкү күндө **парапсихология илиминин** тээ мурунтан эле болгондугун, кыялданган, түш көргөн нерселердин аткарылып жаткандыгын, керек болсо эпостун мазмунундагы каргыш, бата сөздөрүн студенттерге тааныштырып өтүү зарыл. Албетте, мунун баары эпосту үйрөтүп жатканда деле тааныштырылат. Бирок, студенттерди эпостогу окуяларга кызыктыруу бүгүнкү күн менен салыштырылып, ата-бабаларыбыздын баскан жолунда илим-билимдин, тарбиянын, каада-салттын, үрп-адаттын орду чоң экендигин далилдей алабыз.

Учурда кыргыз мектептери азайып, окуучулардын дээрлик көпчүлүк пайызы орус мектептеринде окуп, тил үйрөнүүгө ыктап калышты. Бул жакшы нерсе. Бирок, кыргыз баалуулугун, нарктуулугун үйрөткөн же мазмунунда камтылган китептерди окубай, мотивация берүүчү психологиялык китептер негизги орунга чыкты. Ал эми мотивация берүү же шыктандыруу “Манас” эпосунда толтура десек жаңылбайбыз. Мындан, “Манас” эпосун башка көз карашта окууга, башка өңүттө талдоого да студенттердин оюн бурсак болот. Айталы, ойду кенен ойлоо тууралуу кемеңгер Бакайдын батасын мисал келтирели.

“**Кенен ойло** башынан,

Кебелбес болсун казынаң.

Калың бороон, катуу күн,

Кулунум, канчалык өтөр башыңан”.

Ойлоону, болгондо да кайсы бир ишти терең ойлонуп иш кылуу, ойду түздөө деген мотивациялар учурда актуалдуу. А бирок, кыргыз элинин макалдары эпосту тереңдеп ачууга шарт түзүп, керек болсо мындай сөздөр макалдарында, нуска кептеринде кеңири колдонгондугун төмөнкү макалдарды студенттерге чечмелетип, эпостогу ойду дагы да тереңдетсек болот: “Асыл ой – адал иш”, “Ой өзүңдө – нарк колунда”, “Ой – сөздүн

сандыгы”, “Жакшы тилек – жарым ырыс”, “Ниетиң түз – ишиң оң” ж.б.у.с. Демек, кыргыздын тарбиялык маанидеги нускалуу сөздөрү бир гана тарбия бербей, кеп чеберчилигин өстүрүү менен бүгүнкү күндүн ойлоо талабы менен түшүнө алат.

Ал эми, студент жаштарды турмушка даярдоодо, жубай тандоодо да Манастын оюн, тилегин айта кетпесек болбос:

Мен биле турган кеп болсо,
Оймоктуудан узду кылам,
Оюмда жүргөн кызды алам.
Керемети кенди алам.
Акыл-эси ошонун,
Мени менен теңди алам.
Алты жылдык зыянды,
Биле турган кызды алам.
Жан-жолдошко жаман сөз,
Айтпай турган кызды алам.
Жаман жерге жамбаштап,
Жатпай турган кызды алам [2, 115-б.]

Жубай алуудагы Манастын сөзү студенттерди жар тандоодогу оюн өзгөртүп, өздөрүнө жакшы жар алууга чакырат. Өмүрлүк жардын кандай боло тургандыгы ар бир сөздө өзүнчө чечмелөөгө ээ. “... окуучу менен мугалимдин, окуучу менен окуучунун бинардык иш-аракеттери аркылуу гана окуучуларда кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө зарыл билгичтиктерди жана көндүмдөрдү өнүктүрүп, колдонулган методдордун ийгилигин камсыздайт. Ошону менен бирге, мугалимдин методикалык иш-аракеттери чыгарманын идеялык-эстетикалык өзгөчөлүгүнө жана окуучулардын жаш курагын эске алуу менен, турмуштук тажрыйбасына таянып жүргүзүлгөндө гана ийгиликтүү боло тургандыгы окуу практикасы көрсөтүп жатат” [1,9-б.]

Турмуш менен тыгыз байланышкан адабият сабактары окуучунун же студенттин бардык кеп ишмердүүлүгүн (угуу, сүйлөө, окуу жазуу) өстүрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт. Анткени, турмуштук окуялар баланы терең ойлоонууга, кептин түрлөрү монолог, диалог түзүүгө, оюн айтууга шыктандырат [4,7-б.] Бирок, мындай кеп ишмердүүлүгүн жаңычыл технологиянын жардамы менен ишке ашырып, студенттерди видеослайдарды түзүүгө үйрөтүп, эпостун үзүндүлөрүн презентация жасоого көнүктүрүшүбүз керек. Анткени, бала видеослайды түзүүдө (жасоодо) эпостун материалдары менен таанышат, керектүү жерин пайдаланууга аракеттенет. Презентациялоодо да окуяны сүрөттөр, видеолор менен көрсөтүп айтып берүүсү аудиторияны өзүнө тартат, ишенимдүүлүк жаралат.

Жыйынтык.

Илим өнүккөн сайын, аалам өнүгөт. Демек, билим берген адис билим берүү жолдорун заманга жараша калыптандырып, өз доорунун окутуучусу (мугалими) болушу абзел. Орто кесиптик окуу жайларда “Манас таануу” дисциплинасын окутууда жогорудагыдай ыкмалар өз натыйжасын берет деп ойлойбуз. Ошентсе да, эпостун жалпы мазмунун окутуп, талкуулап, турмуштук маңызын үйрөтүп, элибиздин патриот инсандарын тарбиялоо – окутуучудан түздөн-түз көз каранды. “Мугалим бөтөн бирөөлөрдүн көрсөтмөлөрүнүн кулу болбостон, чыгармачыл эркин адам болуу керек. Сабак өтүү бул кол өнөрчүлүк эмес, искусство, биздин мугалимдик ишибиздин өзөк-тамыры ушунда” [3, 3-б.]

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдиева К.А. “Манас эпосунун негизинде окуучулардын оозеки кеп ишмердүүлүгүн өнүктүрүү. I бөлүм: [Текст]/ К.А. Абдиева. – Б.: 2017. – 212 б.

2. Байгазиев С. Манастаануу: “Манас” эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асыл нарктары [Текст]/ С. Байгазиев. – Б.: “Полиграфбумресурс”, 2017. – 720 б.
  3. Исаков Б. “Манас” эпосун окутуу: Иш тажр.: Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. [Текст]/ Б. Исаков. – Ф.: Мектеп, 1989.- 76 б.
  4. Мальцева К.В. Развитие устной речи учащихся на уроках литературы: Пособие для учителя. [Текст]/ К.В. Мальцева. – К.: Родная школа, 1987
- Интернет маалымат булагы:**
1. <https://sputnik.kg/20151112/1020039647.html>

УДК: 80: 894.341:894.341-31

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН “КЫЯМАТ” РОМАНЫНДА КӨРКӨМ ОБРАЗ ТҮЗҮҮДӨГҮ ЧЕБЕРЧИЛИГИ

Келдибай кызы Майрамкан ф.и.к., доцент ОшМПУ

Аннотация

Макалада дүйнөлүк адабиятка чыйыр салган кыргыз элинин атактуу жазуучусу Ч. Айтматовдун “Кыямат” романынын образдар системасына анализ жүргүзүлөт. Жазуучунун “Кыямат” романы тууралуу кеңири сөз болот да, чыгарманын поэтикалык маселелери жана романга карата айтылган объективдүү жана субъективдүү сын пикирлер каралып, талданып изилденет. Изилдөөнүн негизги максаты романдын сюжеттик-композициялык түзүлүшүн, образ түзүү чеберчилигин иликтөө болуп эсептелет.

Ачкыч сөздөр: образ, роман, жазуучулук чеберчилик, сюжет, мүнөз, коом, моралдык-нравалык маселелер.

МАСТЕРСТВО ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА В СОЗДАНИИ ХУДОЖСТВЕННОГО ОБРАЗА В РОМАНЕ «ПЛАХА»

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные вопросы мастерства Ч. Айтматова в создании художественного образа в романе «Плаха» и анализируется система образов. Особо рассматриваются художественно-эстетическое и поэтические вопросы творчества писателя. Исследуется идейно-нравственные ценности произведения. Подчеркиваются основные цели исследование творчества Ч.Айтматова. Показывает особенности построения сюжета и композиции романа, характеризует мастерство писателя в создании художественных приёмов. Анализирует субъективные и объективные критические замечания по вопросам создания художественного образа в романе «Плаха»

Ключевые слова: образ, роман, писательское мастерство, сюжет, композиция, общество, морально-этические проблемы.

CHYNGYZ AITMATOV'S SKILL IN CREATING AN ARTISTIC IMAGE IN THE NOVEL «DOOMSDAY»

Annotation

The article is devoted to the famous Kyrgyz writer wich system of images in Ch. Aitmatov's novel «Doomsday» will be analyzed. The author's novel «Doomsday» will be considered in detail, poetic issues of the work, objective and subjective criticism of the novel

will be considered and analyzed. The main purpose of the study is to study the plot-compositional structure of the novel, the art of image formation.

Key words: image, novel, writing skills, plot, composition, character, society, moral problems.

Ч. Айтматов чыгармачылыгын аңгемеден баштап, роман менен аяктаган. Анын эң биринчи романы “Кылым карытар бир күн”, андан кийин “Кыямат”, “Кассандра тамгасы” жана акыркысы “Тоолор кулаганда” романы болду. Аталган чыгармаларында жазуучу коомдук, моралдык-нравалык, саясий, социалдык маселелерди күн тартибине көтөрүп чыгып, аларды чечмелөөгө аракет жасаган. Жогорудагы романдардын ичинен койгон маселеси абдан олуттуу, композициясы аябай татаал жана кайчы пикирлерди жараткан чыгармасы “Кыямат” болуп эсептелет.

Роман 1986-жылы орус тилинде жарык көргөн. Ал эми кыргыз тилине Ашым Жакыпбеков жана Аман Токтогулов которуп, “Кыямат” деген аталыш менен 1988-жылы жарыяланган да адабий процессте кызуу талаш-тартышты пайда кылган.

Образ бул - “Турмуштук көрүнүштөрдү конкреттүү жана жалпылаштарып сүрөттөнү образ дешет.” [1, 343]

Художественный образ — всеобщая категория художественного творчества, форма истолкования и освоения мира с позиции определенного эстетического идеала путем создания эстетически воздействующих объектов. Художественным образом также называют любое явление, творчески воссозданное в художественном произведении. [2]

Аныктамалардан көрүнүп тургандай, көркөм образ жеке эле адам болбойт, көркөм образ жаныбарлар, табигат көрүнүштөрү болушу да мүмкүн. Конкреттүү бир образдын ичинде жалпылык мүнөз болушу керек. Ошондой эле образ деген түшүнүктүн ичине каармандын мүнөзү, кыймыл-аракети жана коом менен алака-мамилеси кирип, көз жаздымда калбашы зарыл. Сөзүбүз далилдүү болсун үчүн Чыңгыз Айтматовдун “Кыямат” романындагы образдар топтомуна көз токтотуп көрөлү:

Авдий Каллистратов – диний семинарийден куулган жаш жигит.

Жазуучу каарманды алгачкы окуяларда эле өтө тырышчаак, көк бет, көздөгөнүнөн кайра тартпай турган мүнөзүн билдирет. Авдийдин тагдыр-кыяматы анын кичине кезинен башталган. Атасы орто диний кызматкери болгон. Тилекке каршы дүйнөдөн өтүп, Авдий анын жолун улоо үчүн семинарияга кирип, окууну аягына чыгарбай таштайт. Себеби, жаңы дин жолун, тагыраак айтканда, азыркы коомго, азыркы жаштарга ылайыктап жаңы диний түшүнүктөрдү алып чыкмакчы болот. Бирок ал ишке ашпайт.

Авдий Каллистратов – романдагы окуялардын борборундагы адам. Ал дин үчүн күрөшүп жүрүп, коомдук: моралдык-нравалык, социалдык, саясий маселелерге аралашат. Аталган образ аркылуу Чыңгыз Айтматов социалисттик коомдогу терс жагдайларды алып чыгууга аракеттенген. Маселен, нашакорлордун тагдыры, наша ташуунун жолдору, беш жылдык планды аткаруу үчүн бейкүнөө жандыктарды атып, эттин планын толтуруу ж.б. Демек, Авдийдин образы бүгүнкү күндөгү диндин жагдайын гана түшүндүрүү үчүн эмес, анын образы коомдогу проблемаларды ачуу үчүн уюшулгандыгы сюжеттен көрүнүп турат.

Бостон Үркүнчиев – алдыңкы чабан, коммунист. Адабиятчы А.Акматалиев белгилегендей, “Ал өзүнүн идеясы, максаты, ариети, адал эмгеги, көз карашы, жүрүм-туруму менен Дүйшөндүн, Танабайдын, Едигейдин жаркын образдарын эске салат” [3, 51]. Бостондун максаты, анын күрөшү иштин натыйжалуулугу, башкача айтканда, ал чогулушта жайыттарды өздөштүрүү керек, тоюттарды топтоо, эмгекти күчөтүү, айыл-чарба жумуштарына жаштарды тартуу. Тилекке каршы алдыңкы чабандын пикири эмнегедир колдоого алынбай калат. Ичиндеги жана айтылган ойлорун далилдөө үчүн

Эрназар экөө Ала-Мөңгү ашуусундагы жайытка малды багууга болобу деген иш менен барышып, кырсыкка учурап, Эрназар аты менен күбүргө түшүп кетет. “... Бостон да ушул кайгылуу окуядан кийин Ала-Мөңгүнү багынтуу жөнүндө мурдагыдай батынып айта албай калбадыбы!” [3, 51] – деп, А.Акматалиев айткандай, Бостон жаңы идея туурасында сөз баштап келе жатканда эле, же Базарбай, же Кочкорбаев сүйлөттүрбөгөнгө аракет кылышат. Эмне кылган күндө да, канчалык бут тосушпасын Бостон өз акыйкатынан кайтпаган адам.

Бостон – үй-бүлө жагына келгенде абдан камкор жар жана ата. Ал Гүлүмкандын өмүрүн узарткан, Кенжешти элжиреп жакшы көргөн. Мындай бактылуулукту Базарбай көрө албай, бир четинен аялы Турсун Гүлүмканга окшошпогонуна ызаланган байкуш Эрназардын өлүмүнө Бостонду күнөлөөп, өчүн алчу. Ушундай татаал карама-каршылыктарга Бостон чыдаган, көтөрө билген.

Бостондун адилеттүү сапаты, өзгөчө, Акбара менен Ташчайнардын окуясынан даана көрүнөт. Бөлтүрүктөрдү уурдаган Базарбайга келип, “- Менин келген себебим, - деп баштады Бостон, -көрдүңбү, тигинде куржунду канжыгага байлана келдим; бөлтүрүктөрдү мага бер, Базарбай. Ордуна алпарып коюш керек.

- Кайсы ордуна?

- Үңкүрүнө алпарып салыш керек.

- Койчу! Ошентип керек бекен! – Базарбай мыскылдагандай мурдун чүйүрдү. - Көрсө ишиң ушу турбайбы. Сен чабан болсоң, мен да чабанмын. Сен мага буйрук бере албайсың.

- Ким сага буйрук берибатат? Сен адегенде кепке келип, сөз уксаң. Бөлтүрүгүн алып кетсең, болуптур деп тынч басып ары оттоп кеткидей бөрүлөр сага мал эмес, Базарбай ” [4, 261-262].

Бостон канчалык акыйкат болом деген сайын ага карата карама-каршылык ошончолук күчөй берди. Акыры Базарбайдын ойлонбой жасаган ишинин натыйжасында, башкача айтканда, уурдалган бөлтүрүктөрдүн айынан жалгыз уулу Кенжештен айрылды. Бостондун образын түзүүдө жазуучу анын ички жан дүйнөсүн, коомго карата мамилесин, үй бүлөдөгү ордун, жаратылышка жасаган аяр мамилесин чеберчилик менен калемге алган.

Гришандын образы акчаны сүйгөн адамдын элесин тартат. Анын кичине жаш балдардын тагдырын ойлонбой, кичине акчага наша жыйнатып, алардын тагдыры менен ойноп, кыйналган мезгилинде жүрөгү ачышпастан таштап кеткен кара мүртөз сапатын Авдий аркылуу баамдайбыз: “Эки жагын карап келаткан Авдий көргөн көзүнө ишене албай бакырып ие жаздады. Кире бериштеги улага бурчта арматура темирден согулган тордун ичинде, куду ажайыпкандагы кор болгон жырткычтар түспөлдөнүп, баягы наша жыйнагыч чабагандар отурат. Петруха, Лёнька, Махач, Коля, дагы поезд токтотчу экөө, анан дагы бейтааныш балдар, - баары болуп, он эки. Командасы бүтүндөй, болгондо командири гана жок. Кол баштаган Гриша өзү жок.” [4, 189] Демек, Гришан – качан болсо кутулуп кете турган азезил. Ал - мадыра баш балдарды нашага, арам акчага көндүрүп, адамдык ариеттен кетишине түрткү болгон “башчы”. Ал үчүн Кудай жок, анын мындай ишеними Авдий менен болгон диалогунан көрүнүп турат. Анткени Гришандын айтуусу боюнча ал Кудайга башка эшиктен кирип жүргөн, жеткен шылуун. Жаштарды колдонуп, акчага маарып жүргөн, суудан кургак чыккан, анашанын жол-жобосун билип бүткөн Гришанды чабаганчылар “Өзү” деп тергеп айткан деңгээлге жеткен. Демек, нашаачылар дүйнөсүндө ал жердеги “Кудайдын” облигин кийип алган. Жазуучу түзгөн Гришандын образы коомдогу нашаа, наркотик маселесин терең ойлонууга түрткөн образдык касиетке өсүп жеткен деп айтсак болот.

Акбара менен Ташчайнардын образдары романда жандуу жаралган. Жандуу демекчи, адабий сөздүктөгү “Жандандыруу” деген терминдин маанисин тактап алып,

андан кийин сөзүбүздү улантсак деген ниеттебиз: “Кээ бир учурларда айбанаттар, жаратылыштык көрүнүштөр, жансыз предметтер көркөм адабиятта адамдын касиети менен сыпатталат. Сүрөттөөнүн мындай ыкмасы жандандыруу, элестетип көрсөтүү деп аталат” [1,169]. Кыргыз адабиятынын тарыхында жандандыруу ыкмасы фольклордук чыгармаларда абдан тамырлаган. Маселен, “Кожожаш” эпосундагы Сур эчкинин образын алсак, кайберендерди тукум курут кылып жиберген Кожожашка эскертүү берген Сурэчки акырында мергенди асканын башына калтырып, адамча каргайт. Же болбосо, “Эр Төштүк” эпосундагы баатырдын аты Чалкуйруктун адамча сүйлөп, ар түрдүү кеңештерди айтат. Ошентип, жандандыруу кыргыз фольклорунан башталып, профессионалдык адабиятта мындай ыкма Чыңгыз Айтматовдун калем аркылуу уланган. Айткан оюбузду жазуучунун Гүлсары, Каранар, Акбара менен Ташчайнар, Жаабарстын образдары далилдеп турат. Албетте жогорудагы образдар адамча сүйлөбөсө да, алардын туюм-сезими, каалоосу, түшүнүктөрү, ички жана сырткы күрөштөрү “адамдаштырылган”.

Ташчайнарга салыштырмалуу Акбаранын образы бардык жагынан жана бардык тарабынан күчтүү чыккан образ, башкача айтканда, образдык деңгээлде сүрөттөлгөнүн байкоого болот. Акбара – ириде эне. Ал бөлтүрүктөрүн абдан жакшы көрөт, жаныбар болсо да аларга ысым ыроолойт: “... адамга буюрубаган сезимдин күчү менен ар бирин жытынан, дагы башка белгилеринен ажыратып, каалаганын кандайдыр ишарат же үн менен чакырып алчу. Үчөөнүн ичиндеги ирдүүсү Ташчайнарды тартып, жайык маңдай, жар кабак чыкты, ошондуктан аны Чоңбаш деп ажыратат. Ортончусу да ирдүү, узун шыйрак, келечекте айдоочулардын алды болгудай, аны Желтаман деп ажыратат. Үчөөнүн бири ургаачы, анан калса куду Акбаранын өзүндөй болуп көк көз, жука чабысында алакандай агы бар, энесинин жакшы көргөн оюнкарагы, муну энеси сөзгө жетилбеген сезиминде Сүйгүнчүк дегендей бөлөт.” [4,23] Энелик мээрим менен балдарынын мүнөзүн билип, аларга жогорудагыдай ат коёт, тилекке каршы бөлтүрүктөрү Моюнкумдагы адамдар салган ааламатта өлүп тынып жок болот. Романда энелик мээрим, сезимдин күч алышынан Акбара Бостондун огуна учат. Экинчи бир жагдай, Акбара ургаачы бөрү, ал Ташчайнардын башка жыт менен келгенин сезип, ташчайнарды тиштегилеп, жанына жуутпайт. Үчүнчү жагы, Акбара адам сымал эркелей билет, ал эмес ичинде жаткан бөлтүрүктөрүнүн кыймылын туюп, ошого маашырланып жаткан эпизоддорун жазуучу ишенимдүү жараткан. Чыгармада, өзгөчө, балдарынан ажыраган эненин арманын Чыңгыз Айтматов укмуштуудай сүрөттөп, бөрүнүн монологу абдан таасирлүү чыккан. Бөрүнүн кудайы Бөрү-Анага жалынып, жалбарып жаткан Акбаранын сөзү адамзатты ыйманга, нысапка чакырып, табиятка адам баласынын ашкере кол салып жатканын эскертип, түбү кыяматка алып барарын Базарбайдын образы менен ачып берүүгө жетишкен.

“Кыямат” романы негизи окууга жана кабыл алууга абдан оор чыгарма. Себеби, анда турмуштагы негативдүү жактар көбүрөөк чагылдырылып, адамдын пейилинин өзгөрүшү, аракеттик, нашакорлук, адамды сатуучулук, көралбастык, жаратылышка кол салуу ж.б.у.с. маселелер чагылдырылган. Мына ушундай сюжеттик линиялар арасында бир жаркын образ бар. Ал – Инга Фёдоровна.

Инга Фёдоровна Авдийдин образын толуктап, кемтигин бүтөп турат, себеби романда Авдийди коомдогу негативдүү деп эсептелген адамдар арасында дин жолуна үгүттөп, алардагы адамдык сапатты, адамгерчиликти, ырайымдуулукту ойготом деген идеясы үчүн күрөшкөн каарман катары таанысак, ал эми анын Инга Фёдоровнага жазган каттарынан Авдийдин кыялы жана тилектери менен тааныш болобуз. Маселен, “Эгер тагдыр буюруп жолугар болсок, менин ичтен сыздаган, ошол үчүн терең сыр кылып каткан тилегим бар, ал тилек – бала. Кыялымда балдарымды бөпөлөп, аларсыз көрөр күнүм жоктой. ... Бул кыялым өзүмүн тирүүлүк маңызыман жаралган, рухумун

жетилүүгө, түбөлүктүү чексиздикке умтулганынан жаралган. Ушу кыялымда Сизге умтулам. Өзүм байкабай тирүүлүккө жармашам, кыязы, ошол үчүн сүйүү өлүмдүн карама-каршысы болуп калган окшобойбу. Төрөлүүнүн сыйкырынан кийинки тирүүлүктүн улуулугун билгизген сүйүү белем!” [4, 44]. Адамдагы рухий жаңылануу үчүн күрөшүп жүргөн Авдий көрсө Инга Фёдоровнаны сүйгөн, сүйүүнүн даамын татыган, балалуу болууну каалаган. Эгер Обер-Кандаловдун “Хунтасына” туш болбогондо, балким анын тилеги ишке ашмак, бирок аракеттердин тобу аны талга асып өлтүрүп тынышты. Албетте, Авдийдин ою, максаты ишке ашпай калды, бирок ал көздөгөн идеясы үчүн курман болду, демек, каармандын бир ниети, бир күрөшү ишке ашты десек, жаңылбайбыз. Инга Фёдоровна романдагы алдыңкы планда турган каарман эмес, ал көмүскөдө, же башкача айтканда экинчи пландагы каарман. Бирок ал – семинарийден куулган, поездден нашачылар тарабынан ыргытылган, Хунтачылардын талга асып кеткен Авдийди бактылуулукка жеткирген каарман.

Жыйынтыктап айтканда, Чыңгыз Айтматовдун “Кыямат” романында образдар системасы абдан кеңири жана абдан түрдүү. Сүрөттөп жаткан окуянын каармандарынын мүнөзүн түзүүдө жана алардын коом менен катышын түшүндүрүүдө Акбара менен Ташчайнардан баштап, Авдий жана нашаачылар, аракеттер ж.б. образдарын жогорку чеберчиликте түзө алган.

Колдонулган адабияттар

1. Кыдырбаева Р., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер сөздүгү.- Бишкек, 2004, 343-б.
2. <http://ru.wikipedia.org>, 2012, бейшемби, 15-март, саат 15.41
3. Акматалиев А. Көңүл чордонунда – “Акыр заман” //
4. Айтматов Ч. Кыямат.-Ф.: Адабият, 1988
5. Асаналиев, К. Кыяматка баруу [Текст] /К.Асаналиев //Ала Тоо. – 1987.- №7.- 149-159 б.

УДК: 808.1:80 (82-7) (043)

МУКАЙ ЭЛЕБАЕВДИН ПРОЗАСЫНЫН ЖАҢЫЧЫЛДЫГЫ

Койлубаева Элвира Ырысбаевна ОшМПУ, магистрант

Аннотация

Макалада кыргыз адабиятында бир кыйла эмгектенип, улуттук проза жанрын бир канча алгылыктуу аңгеме, повесть, роман менен толуктай алган жазуучу Мукай Элебаевдин чыгармачылыгы тууралуу сөз болот. Кыргыз прозасынын башталышына жана көркөм-эстетикалык бийиктикке чыгышында Мукай Элебаевдин орду бар. Жазуучу көркөм адабиятка аралашкан жылдар кыргыз профессионал адабиятынын башталышы жылдарына туура келет. Ал мезгилде адабият жаңы гана кадам таштап, анча өнүгө элек, үйрөнчүк мезгил эле. Мына ушул учурда М.Элебаев жаңы сүрөткер катары кыргыз адабиятын, айрыкча кыргыз прозасын алдыга сүйрөп чыккан. Көркөм адабияттын алдыңкы чегин багынтууга умтулуп, чыгармачылык жолун кандай баштаса дал ошондой алып кете алган.

Тилекке каршы М.Элебаев чыгармачылыгын улантууга убактысы да, шарты да болгон эмес. Иштөө мүмкүндүгү аз гана убакыт болгондугуна карабастан акын, жазуучу, драматург, котормочу, сынчы катары ийгиликтүү эмгектенип, бир топ мыкты чыгармаларды таштап кете алган. Чыгармачылыгынын мына ушундай ийгилиги дайыма кызыгууну туудуруп келет. Мына ушул себептүү бул макалада жазуучунун чыгармачылыгына кайрылып, анын прозасынын жаңычылдыгын изилдеп көрүүнү туура көрдүк.

Ачкыч сөздөр: профессионал адабият, проза, жаңычылдык, поэзия, аңгеме,

автобиографиялык роман.

НОВАТОРСТВО ПРОЗЫ МУКАЯ ЭЛЕБАЕВА

Аннотация

В статье рассказывается о творчестве Мукай Элебаева, писателя, много работавшего в кыргызской литературе и дополнившего жанр национальной прозы рядом положительных рассказов, романов. Мукаю Элебаеву принадлежит место у истоков кыргызской прозы и восхождения на художественно-эстетические высоты. Годы увлечения писателя художественной литературой совпадают с началом кыргызской профессиональной литературы. В то время литература была еще в зачаточном состоянии. Именно в это время М.Элебаев, как новый художник, пропагандировал кыргызскую литературу, особенно кыргызскую прозу. Стремясь покорить авангарды художественной литературы, он смог встать на творческий путь именно так, как начал.

К сожалению, у М. Элебаева не было ни времени, ни условий для продолжения своей работы. Хотя у него было мало времени для работы, он был успешным поэтом, писателем, драматургом, переводчиком и критиком и смог оставить после себя многие из своих лучших произведений. Этот успех его работы всегда вызывал интерес. По этой причине в данной статье мы решили обратиться к творчеству автора и изучить новизну его прозы.

Ключевые слова: профессиональная литература, проза, новинка, поэзия, рассказ, автобиографический роман, образ, сюжет.

THE INNOVATION OF MUKAY ELEBAEV'S PROSE

Annotanion

The article tells about the work of Mukay Elebaev, a writer who worked a lot in Kyrgyz literature and supplemented the genre of national prose with a number of positive stories and novels. Mukay Elebaev belongs to the origins of Kyrgyz prose and ascent to artistic and aesthetic heights. The years of the writer's passion for fiction coincide with the beginning of Kyrgyz professional literature. At that time literature was still in its infancy. It was at this time that M. Elebaev, as a new artist, promoted Kyrgyz literature, especially Kyrgyz prose. In an effort to conquer the avant-garde of fiction, he was able to embark on a creative path exactly as he began.

Unfortunately, M. Elebaev had neither the time nor the conditions to continue his work. Although he had little time to work, he was a successful poet, writer, playwright, translator and critic and was able to leave behind many of his finest works. This success of his work has always aroused interest. For this reason, in this article we decided to turn to the work of the author and study the novelty of his prose.

Key words: professional literature, prose, novelty, poetry, story, autobiographical novel, image, plot.

Кыргыз профессионал адабиятын баштоочулардын жана калыптандыргандардын бири - Мукай Элебаевдин тагдыры да, чыгармачылыгы да башкача болгон. Кыргыз совет адабиятынын түптөлүшүнө, өнүккөн элдердин адабиятындай алдыга кетишине жеке зор салымын кошуп, улуттук адабияттын өнүккөн элдердин адабиятына теңелишине жана халтуранын орун албашы үчүн күрөшкөн.

Мукай Элебаев 1906-жылы Ысык-Көл облусуна караштуу Түп районунун Чоң-Таш айылында туулган. Жаштайында жетим калып, ар кайсы байдын кызматын кылат. 1916-жылы Үркүндө эл менен бирге Кытай жергесине качат. 1919-жылы Кытайдан аман-эсен кайтып келип, 1920-жылы бир аз убакыт Жылуу-Булак айлында ачылган "Жаңы окуу тартиби" деп аталган сабатсыздыкты жоюучу мектепте билим алган. 1921-жылы Прежевальск шаарындагы мектеп-интернатка кабыл алынат. 1924-жылдан 1926-жылга чейин Түптөгү Айыл чарба ветеринардык техникумунда окуп, андан Фрунзе шаарындагы педагогикалык техникумга

каторулуп, 1930-жылы ийгиликтүү аяктайт. Чыгармачылыгы зооветтехникумда окуп жүргөндө башталат. 1924-жылы "Эркин-Тоо" газетасынын №2-санына "Зарыгам" деген биринчи ыры басылган. 1931-жылы биринчи ырлар жыйнагы, 1936-жылы «Узак жол» автобиографиялык романы жарык көргөн. Мына ушундан тарта өмүрүнүн аягына чейин чыгармачылыгы уламдан-улам өркүндөп, кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө жеке зор салымын кошо алган.

Улуу Ата Мекендик согуш башталганда жоокерлерди жеңишке шыктандырган, элди патриоттукка чакырган ырларды жазып, 1943- жылы фронтко аттанып, Ата-Мекендиге фашисттик баскынчылардан бошотууга активдүү катышкан. 1944-жылы 15-майда курман болот. Сөөгү Псков областындагы Лонова-Гора деген жерде боордоштордун мүрзөсүнө коюлган.

Адегенде поэзия жанрында калемин сынап, бир топ алгылыктуу ырларды жазган. 1933-жылы "Майдан" аттуу ыр жыйнагы жарык көргөн. Бул жыйнакка улай "Салам кат", "Улуу марш" аттуу ырлар жыйнактары жарык көргөн.

Кыргыз прозасын байыткан "Китеп издегенде", "Пахтачылар базарында", "Кезиккенде", "Малай артели", "Бороондуу күнү", "Зарлык", "Кыйын кезең" аңгемелерин жана "Узак жол" романын жазган. Драматургия жанрында калемин сынап "Тартыш" аттуу драмасын калтыра алган.

М.Элебаев котормо жанрында да ийгиликтүү эмгектенген. Мисалы, Н.В.Гогольдун «Шинель», «Өлүк жандар», Л.Н.Толстойдун «Хажы Мурат», Д.Фурмановдун «Кызыл десант», «Козголоң», Пушкиндин «Хандын өлгөн кызы менен жети баатыр жөнүндө жомок» жомогун, Мольердин "Зордоп үйлөнүү" пьесасын, Ч.Диккенстин "Бастилья туткуну" романын, Н.Короленконун "Табышмак кыз" аңгемесин, Г.Мусреповдун "Кыз Жибек" драмасын, А.М.Горькийдин "Балдар" аңгемесин, "Жумушчу табы өз катарынан маданият чеберлерин тарбиялап чыгаруу керек", "Билимдин пайдасы жөнүндө" макалаларын жана В.Маяковскийдин, И.Франконун, А.Сурковдун чыгармаларын которгон.

1934-жылдан СССР Жазуучулар союзунун мүчөсү болгон. Чыгармалары орус ж.б. тилдерге которулган, мисалы, "Узак жол" романы орус тилинде эки жолу жарык көргөн, ошондой эле, казак, латыш тилдерине которулган.

1936-жылы "Майдан" жыйнагына кошо "Ырлар жыйнагын" кошуп, "Ырлардын толук жыйнагы" деген ат менен жарыялаган, бул жыйнакка алгачкы ырынан тартып ушул жылга чейинки ырларынын баары кирген. Акын катары бир топ эле жакшы эмгектенген бирок ал убакта акындыгы адабият таануу илиминин талаптарына жараша бааланбаптыр. Кайсы бир маалыматтарга караганда акындыктан убактылуу болсо да четтеп, прозага тереңирээк киришине себеп болуптур. Бул жыйнак чындыгында кыргыз ак ыр формасын баштоочу катары бааланышы керек эле, бирок ал мезгилдеги саясий абал, чыгармачылыкты тап күрөшүнүн куралы катары кароонун натыйжасында жыйнак бааланган эмес. Маселен, жыйнак жарык көргөндөн көп өтпөй А.Токомбаев жыйнакты сындаган көлөмдүү макаласын жарыялайт: «Мукай белгилүү акын, биздер менен кошо калам кармашкан, такшала турган калыбына келген аксакал акын. Жаңы өсүп келе жаткан адабиятыбызга кең жол ачууда, техника жагынан мыкты болгон түргө ээ болууга өзүнчө ат салышып келе жаткан салмактуу акындардын биринен саналат. Бирок чаржайыттык, жетексиздик, көрсөтмөсүздүктөр Мукайдын умтулган табыштарына жетиштирбей мүчүлүштөтүп олтурат. Ал мүчүлүштөөнүн натыйжасы Мукайдын соңку чыгармасын түшүнүксүз, үстүртөн кароого алып барууга кызмат кылды.

...Ырас, өлкөдө социалчыл курал кылууга киришип жана көпкө - элге жагарлык түр издеп жүрүп үстүртөн кетмеге урунуп алгандар да жок эмес. Менин оюмча Мукай акын дагы ошол күрөш үстүндө жаңы түр табуунун аракетинде жүрүп ушул «Майдандагы» чачма түргө ээ болду. Бирок бул түр көпчүлүк үчүн ылайыксыз түр. Бул «чачма» түр өзүнүн мойнундагы милдетин аткара алчу түр эмес /менин оюмча- А.Т./ Чынында мен жаңы түргө

эч каршы эмесмин, бизде толгон жаңы түр болууга тийиш.

Биздин-социализмдин адабияты эски, «феодалчыл», «соодачыл», «байчыл», «улутчул», «алашчыл», «пантүркчүл» чириген адабияттан бөтөнчө болуу керек. Биздин социализмдин адабияты: аз гана бийлөөчүлөрдүн же бир топ гана, чай айланасында отурган адамдардын ортосуна кызмат кыла турган бечел түзүлгөн болуу керек эмес. Биздин-социализмдин адабияты миндер үчүн, миллиондор үчүн, көпчүлүк үчүн, чечендер үчүн, трибуналдарга ылайыктуу болуп түзүлүү керек. Апбетте, анын үчүн көп иштеш, көп өмүр жолун бериш керек, сан, сапат жагынан ошону алымсындырыш керек. Мына биз ошого даярбыз! Ошол үчүн күрөшөбүз жана ошол күрөш менен бара жатып тайгалангандарга дайым даяр жана жардам берүүгө да даярбыз» [1] - деп ырлар түшүнүксүз, чачма түрүндө чыгып калган, социализмдин талаптарына жооп бербейт ж.б. кемчилигин айтып чыккан. Сындын авторунун ыр жыйнакты поэзиянын талабы менен эмес, тап күрөшүнүн талабы менен сындаганы көрүнүп турат.

Акын баштагы ырларын кыскартып, оңдоп чыккан, ошондой эле, 30-жылдары эле кыргыз поэзиясын жаңылоого, типтүү ыр өлчөмдөрүнөн, уйкаштыкты ээрчип кетүүдөн, ыр системасын жаңылоо аракетин көргөн. Бул албетте кабыл алынган эмес.

М.Элебаев проза жанрында жакшы эмгектенген, жогоруда айтып кеткендей кыргыз аңгеме жанрынын калыптанышына абдан чоң салымын кошкон. Ал мезгилде туңгуч акын-жазуучуларыбыздын көпчүлүгү көркөм адабияттын бардык жанрларында эмгектенишип, бир эле учурда акын, жазуучу, драматург, сынчы, котормочу катары иштешип, чыгарма жазууда сынчы С.Жигитов айткандай жоо куугандай шашып-бушуп бүтүрүшүп, сөз тандап, чыгарманын маани-маңызын карабай, урунган сөздөрдү колдонушуп, чыгармаларын урдуруп жазып отуруп бүтүрүшкөн экен. Өзүн-өзү сындoo, көркөм чыгарманын талабынан мамиле жасoo жана жазган чыгармасын ийнине жеткире карап чыгуу деген сапаттар көпчүлүгүндө болгон эмес. Мына ушундай учурда жаш акын-жазуучулардын ичинен ишине катуу караган, турмуштук билими терең, тубаса таланттын, чыгармачылык эргүүдөн улам чыгарма жазгандар да болгон. Мына ушундай акын-жазуучулардын бири - Мукай Элебаев болуптур.

Мукай Элебаев чыгарма жазууга кесиптик камылга менен келип, ишине профессионал катары мамиле жасаган жана эң башкы айырмачылыгы өзүнө, чыгармаларына сын көз менен караганы болгон. Жаш жазуучулар жазганынын баары басма бетинен жарык көрүп, өзүн-өзү сындoo, кайра-кайра жазып, чыгармасын оңдоо жок учурда Элебаев жаш адабиятыбыз жакшы өнүкпөй жаткандыгын, буга тоскоолдуктар көп болуп жаткандыгын "Жаш жазуучулар жөнүндө бир-эки сөз", "Дагы адабияттагы чириктер тууралуу", "Жаш жазуучулар тууралуу" ж.б. макалаларында акын-жазуучулар чыгармага олуттуу мамиле жасoo керектигин көтөрүп чыккан.

Мына ушундай мектептен өткөндөн кийин кара сөздө иштөөгө камданып, бир кыйла мыкты чыгармаларды "Кыйын кезең", "Бороондуу күнү", "Жолдо" ж.б. кыргыз аңгеме жанрынын мыкты чыгармалары деген атка татыктуу аңгемелерди жазган. Аталган аңгемелер кыргыз аңгеме жанрынын башталыш учурунда жазылса да ушул кезге чейин мыкты аңгеме деген атын жоготкон жок. Же болбосо сынчы С.Жигитов баа бергендей: "Алардын дээрлик баары дасыккан чеберчилик менен мыкты жазылган, айрымдары (маселен, "Бороондуу куну", "Жолдо") прозалык шедеврлердин даражасына көтөрүлүп барган. Алардын мазмунунда реалдуу турмуш көрүнүштөрүнүн таамай кармалып, таасирленткич күч менен тартылган сүрөттөрү бар. Кошумча маани каткан подтекст, өзгөчө бир жамал бар" [2]

Чындыгында М.Элебаевдин кайсы аңгемесин албайлы (саналуу гана аңгемелери бар) ал мезгилдин талабынан албаганда деле кыргыз аңгемелеринин классикалык аңгемеси деген атка татыктуу, мыкты аңгемелер болгон.

Ал эми "Узак жол" романы кыргыз адабиятындагы алгачкы реалисттик чыгарма,

ошол эле мезгилде биринчи автобиографиялык роман жана кыргыз автобиографиялык романдардын алдыңкысы, пикирибиздин тууралыгын төмөндөгү пикир далилдейт: "Автобиографиялык чыгарма (автобиографическое произведение). Өзүнүн жеке турмушуна, өмүр жолуна, тагдырына тикеден-тике байланыштуу окуялардын негизинде коомдук-социалдык кубулуштардын, өзгөрүштөрдүн мүнөздүү жактарын баяндап сүрөттөгөн учурлар, атайы чыгармалар кездешет. Мындай көркөм басылмалар автобиографиялык чыгарма деп аталат. Мукай Элебаевдин "Узак жол" деген романы ушундай жанрдын түрүнө жатат. Жазуучу бул чыгармасын 1916-жылкы үркүндү, үркүндүн натыйжасында кыргыз элинин башына түшкөн оор кайгылуу түйшүктү, бекеринен кырылган элдин тагдырын бир үй-бүлөнүн, өзүнүн жеке керт башынан өткөн окуялардын негизинде сүрөттөйт. "Узак жол" романы кыргыз совет адабиятында автобиографиялык чыгарманын эң алгачкы үлгүлөрүнө жатат. Ал ошонусу менен өзүнүн тарыхый - адабияттык асыл наркын сактаган улуттук көркөм сөз искусствосунун классикасына кирген салым" [3, 35].

"М.Элебаевдин чыгармачылыгындагы көрүнүктүү орун ээлеген прозалык чыгарма - "Узак жол" тарыхый автобиографиялык романга жатат"[4] - деп автобиографиялык роман экендигин далилдеген пикирлер азыркы күндө деле арбын.

Ал эми «Узак жолду» тереңдеп изилдеген, Мукай Элебаевдин чыгармачылык жолу боюнча кандидаттык диссертация жазып, коргогон Байдылда Маленов: «М.Элебаевдин «Узак жол» романы - тарыхый-мемуардык чыгарма. Жазуучу романды жалаң өзүнүн жана үй-бүлөсүнүн оор өмүр турмушун сүрөттөбөстөн, ошону менен бирге Октябрь революциясынын алдыңкы жылдарындагы кыргыз элинин тарыхый социалдык абалын, эмгекчилердин турмушун, эки кабат эзүүнүн - жергиликтүү эзүүчүлөр менен падышачылыктын кайгылуу, ачарчылык доорун көрсөтөт - романга тарыхый-мемуардык чыгарма» [5] деген жанрдык аныктама берген.

Ооба, М.Элебаев кыргыз автобиографиялык чыгармасын жогорку көркөмдүктө баштап, өзүнөн кийинки чыгармачылык инсандарга үлгү таштап кете алды.

Колдонулган адабияттар

1. А.Токомбай уулу /Балка/ Көпчүлүккө көркөм жана түшүнүктүү адабият керек (Мукай акындын «Майданы» тууралуу менин пикирим) //Кызыл Кыргызстан, 1933-жыл, 18-июнь, №140.
2. Жигитов С. Адабиятка адал кызмат // Кыргызстан маданияты, 1985-жыл, 5-декабрь.
3. Кыдырбаева Р., Асаналиев К. Кыргыз адабий илиминин терминдер создүгү. - Б., 2004. 35-6.
4. Мамыров М. Мукай Элебаевдин чыгармаларына арналган макалалар жөнүндө // Советтик кыргызстан, 1958-жыл, 18-январь.
5. Маленов Б. Мукай Элебаевдин чыгармачылыгы. -Ф., 1959.

УДК-371

КЫРГЫЗ ЭЛ АКЫНДАРЫНЫН НАСААТ ЖАНА САНАТ ЫРЛАРЫНЫН ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ

Кошбаев Алманбет Бекжанович – ОшМПУ, доцент

Аннотация

Бул макалада жаштарга тарбия берип, адам болуп калыптануусуна, кыргыз эл акындарынын насаат-санат, терме ырларынын тарбиялык мааниси ачык көрсөтүлөт. Илгертеден бери келе жаткан салтты улап акындарыбыз тарбиялык маанидеги ырларды

оозеки жана жазма түрүндө бизге калтырып кетишкен. Акындардын насаат-санат, терме ырларынын негизинде мектеп окуучуларынын, атайын орто жана жогорку окуу жайларында окуп жатышкан студенттердин аң сезимин калыптандырууда пайдаланганыбыз таасирдүү болуп саналат. Ушул макалада акындарыбыздын ырларындагы тарбиялык саптары ачык, таасирдүү болуп көрүнүп турат. Макалада жазылган акындардын ырлары балдарды тарбиялап калыптануусуна чоң себеп боло алат. Жөнөкөй адамдардан баштап, хандарга чейин насаатчылардан, акындардан таалим тарбия алып ой жүгүртүүлөрүн өстүрүп, жүрүм турумдарын оңдошкон. Ошол себептен акындардын насаат-санат ырларындагы тарбия окуучулардын, студенттерди акыл эсин өстүрүп адам болуп калыптанууга эң чоң себеп болуп бере алат.

Негизги сөздөр: пакиза, чоту, насаатчы, кубулуштар, изилдөөлөр, мусапыр.

ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ И ПОУЧИТЕЛЬНЫХ ПЕСЕН КЫРГЫЗСКИХ НАРОДНЫХ ПОЭТОВ.

Аннотация

В данной статье показано воспитательное значение дидактико-поучительных песен и песен-импровизаций кыргызских народных акынов в формировании и воспитании молодого поколения. Народные акыны оставили нам в наследство песни, как в устной, так и в письменной форме. Песни акынов оказывали большое влияние на воспитание, образование, мышление и поведение начиная с простолюдинов и заканчивая ханами. Продолжая эти традиции песни, приведенные в данной статье, могут быть использованы в современной системе образования для формирования и воспитания молодежи. Автор делает анализ дидактико-поучительных песен и песен-импровизаций кыргызских акынов и подчеркивает, что они стали эффективным средством формирования сознания и мировоззрения учащихся средних школ, студентов специальных и высших учебных заведений. Особое внимание в статье уделяется строкам песен акынов, которые имеют воспитательное значение. В статье определены место и роль дидактико-поучительных песен и песен-импровизаций кыргызских народных акынов в современном учебно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: воспитательное значение, дидактико-поучительные песни, народные акыны, наставник, песни-импровизации, явление.

EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF DIDACTIC AND INSTRUCTIONAL SONGS OF THE KYRGYZ FOLK AKYNS.

Annotation

This article deals with the educational value of didactic and instructive songs and songs-improvisations of the Kyrgyz folk akyns in the formation and education of the younger generation. Folk skins left us a legacy of songs, both in oral and written form. Songs of akyns had a great influence on upbringing, education, thinking and behavior from commoners to khans. Continuing these traditions, the songs given in this article can be used in the modern education system to form and educate young people. The author makes an analysis of the didactic and instructive songs and songs-improvisations of the Kyrgyz akyns and emphasizes that they have become an effective means of shaping the consciousness and worldview of secondary school students, students of special and higher educational institutions. Particular attention is paid to the lines of akyns' songs, which have an educational value. The article defines the place and role of didactic and instructive songs and songs-improvisations of the Kyrgyz folk akyns in the modern educational process.

Keywords: educational value, didactic and instructive songs, folk akyns, mentor, improvisation songs, phenomenon.

Бүгүнкү күндө ар бир педагог мугалим насаатчы. Ал эми байыркы кыргыз калкында азыркыдай мугалим болбогондуктан эл арасында акылмандар, ак сакалдар насаатчы болушкан. Ошол себептен бүт дүйнөгө белгилүү кыргыз эл жазуучусу

Ч.Айтматов: “Жалпы эле кыргыз маданиятынын, түпкү улуттук дүйнөнүн көрүнүктүү адамдары болуп аксакалдар насаатчы, акылман-окутуучу болуп, ага хандар да, баатырлар да көмөк үчүн кайрылышкан”. [1]

Мына ушундан улам азыркы күндө кыргыз элинин улуттук педагогикасынын таасири күчөп баратат. А.Алымбеков мындай деп белгилейт: “элдик педагогика тарбиялоо, билим берүү жаатындагы акыл-ойлордун, ишеним идеялардын гана уюткусу эмес, ал баарынан мурда ошол идеяларды калыптандырууга багытталган элдин практикалык педагогикалык иш-аракеттерин өз ичине камтыган өзгөчө феномен”. [2]

Калыгулдун санат - насыят терме ырларындагы негизги тарбиясы жаштарды же жалпы эле угуучуларды жакшы сапаттарга ээ болууга, эмне жакшы, эмне жаман экенин түшүнө билүүгө, айлана-чөйрөдөгү түрдүү кубулуштар менен көрүнүштөргө назар салып көрө билүүнү максат кылып коёт. Ошондуктан мындай жанрдагы чыгармаларды таанып-билүүчүлүк, тарбиялык, педагогикалык мааниси күчтүү болуп, революциядан мурдагы жазма адабияты болбогон кыргыз элинде массалык түрдө оозеки айтылып, тарбия-таалим үчүн пайдаланылган. [3]

М: Боло турган азамат
Болот кылыч байланып,
Жоого тийсе, сүрү бар.
Тамды тешер урунун
Сабы кыска чоту бар.
Боло турган жигиттин
Жүрөгүндө оту бар.
Аргымак мойнун ок кесет.
Азамат мойнун жок кесет.
Аргымакта жал жок деп,
Жолго таштап кетпеңер.
Азаматта мал жок деп,
Жоого таштап кетпеңер
Аккула аттар кимде жок,
Жүгүрбөсө тайча жок.
Ага-тууган кимде жок.

Сыйлашпаса жатча жок-деп Калыгул акын айтып кеткен.

Санат-насыят ырларынын тарбиялык таасири азыркы күндө ал эмес атайын педагогикалык изилдөөлөрдө чагылдырылып жатат. Биздин иш практикабызда “Санат сабагы”, “Насаат сабагы” деген сабактар өтүлүп, “Ынтымакта ырыс бар” деген класстан тышкаркы иш-чаралар өтүлдү.

М: Токтогулдун “Насаат” ырында
Эр жигиттин белгиси
Кайраттуу болот жалындап
Өз колунда болбосо,
Оңойбу оокат табылмак.
Өлбөй тирүү калбайсың,
Жан аманат, ойлоп бак.
Ыркырашпа тирүүндө.
Ырыс алды ынтымак –деп айткан. [4]

Адатта, санат-насыят ырлары үчүн параллелизм өтө мүнөздүү эки түрдүү көрүнүштү, окшоштуктарды же айырмачылыктарды салыштыруу аркылуу өзүнчө бир аныкталган, таанууга мүмкүн болбогон пикирин биринчи планга алып чыгат.

Бул элдин насыят ырларында таасын көрүнөт.

Алсак: “Ынтымак” жөнүндөгү насыят ырын көрөлү:

Ынтымагың бар болсо,
Ар жерден намыс аласың.
Башкадан келген душманга,
Батырып найза саясың.
Ынтымагың бар болсо,
Мусапыр болсо багасың.
Сөздү сылык чыгарсаң,
Кимге да болсо жагасың.
Ынтымагың бар болсо,
Ордунду таап коносун,
Алыстагы душманга
Айбатың шандуу болосуң.
Ынтымагың болбосо,
Ач бөрүдөй улуйсуң.

Алдырып жатка куруйсуң. [4] -деген ырды окуучулар өз алдынча анализдеп, өзүнчө жыйынтык чыгарышат. Демек, эгер ынтымак кандай кыйынчылык болсо да басып, өтүп ар кандай душманды жеңсе болот деген жыйынтыкка келет. Азыркы күндө педагогикалык изилдөө окутуунун, тарбиялоонун гумандуулугуна жетишүү талапка ылайык болот.

Ушул элдик насааттын өзүндө канча педагогикалык идея жатат.

Ушул себептен да:

Ынтымак бар болсо

Мусапыр келсе багасың- деген саптар эле күбө болуп турат.

Кыргыз элибиз байыртадан эле маданияттуулукту, пакизалыкты, тазалыкты ошол эле учурда жогорку деңгээлдеги адамгерчиликти өз балдарына сиңирип, аны жалпы эле угуучулардын кулагына куйган.

Ага бул саптар далил болот:

Сөздү сылык чыгарсаң.

Кимге да болсо жагасың.

Эгерде жалпы эле педагогика деген илимдин көз карашы менен караганда жалпы кыргыз деген калк Манастай баатырды кандайча тарбиялады?- деген мыйзамдуу суроо туулат.

Бул учурда мындай ыр саптарды же насааттарды эстебей коюуга болбойт.

Ынтымагы бар болсо,

Ордунду таап коносун,

Алыстагы душманга,

Айбатың шандуу болосуң.

Ушул насаат ырлардын өзү эле балдарды, жалпы калкты атуулдукка тарбиялап, үндөп жатпайбы. Эстей кете турган нерсе, Совет доорундагы патриоттуулукка тарбиялоо үчүн кандай гана үгүт-насаат, көргөзмө үндөөлөр болбогон. Ошондой болсо да кыргыз элинин баатырларындай айкөл, эр жүрөк, укмуштуудай акылдуу, эң жогорку деңгээлдеги адамгерчиликке, кең пейилдүүлүккө жеттиби же жокпу аны тарых билет.

Бирок айта кетүүчү нерсе Манас, Семетей, Сейтек, Курманбек, Эр Төштүк, Жаңыл Мырза, Эртабылдыга окшогон баатырларды кыргыз элинин учкул сөздүү насаат, санаттары тарбиялады.

Ушул эле учурда насыят ырларында эгерде ынтымагың болбосо кандай акыбалда боло тургандыгын да эскерткен. Мындай учурда ара жолдо калып, көз жашын көлдөй төгүп, колдо болгон бардык жакшылыктарын жатка алдырып, талаада каласың деп ырдалат. Бул көрүнүктүү ыр саптарынан даана көрө алабыз:

Ынтымагың болбосо,

Ач бөрүдөй улуйсуң.

Алдырып жатка куруйсуң

-деген сыяктуу баардык элди эскертет. Бүгүнкү кыргыз журтчулугу үчүн ынтымактын, баарынан мурда бири-бирине жакын келип, биринин оор жүгүн бири алып, биринин кыйынчылыгын бирге көтөрүп, мезгилдин өткөн учурун жеңүү көйгөйү саясий да жалпы элдик педагогиканын да милдети болуп саналат. Демек, кандай кырдаалда насыят ырларынын күчү жогорулап, жалпы элге жеткирүүнүн формалары ар түрдүү болуу менен ар кандай деңгээлде ишке ашыруунун зарылчылыгы мектепте, маданий борборлордо, жогорку жана атайын окуу жайларда насат-санат ырларынын тарбиялык мааниси маанилүү ролду ойнойт.

Элдик насат-санат жана терме ырлары, элден чыккан таланттуу акындар менен ырчылар тарабынан түзүлүп, өркүндөтүлүп көркөмдүүлүгү жогорку деңгээлге жеткен чыгарма. Акындар менен ырчылар өздөрүнүн жашаган дооруна, өздөрүнүн көз карашына жараша санат жана терме ырларын жалпы элге кайрылып жеткире алышкан.

Санат.

Жеңижоктун “Санат” ырында
Бар болбой малың чачылбайт,
Жок болбой жонуң ачылбайт.
Башыңа мүшкүл иш түшпөй,
Малың арзан сатылбайт.
Кеспей терек жагылбайт.
Жетимдин арты жабылбайт,
Куусуз чакмак чагылбайт.
Ылайсыз дубал курулбайт.
Жаманга тандап кеп айтсаң,
Кабаган иттей ырылдайт.
Атылган мылтык сай болбойт,
Эсеп таппай бай болбойт.
Алдейлесе жарашпайт,
Алдына бала албаган.
Өлмөйүнчө кор болбойт,
Жакшы адамды жандаган,
Өзүнөн акыл чыкпаган,
Кеп маанисин биле албайт,
Башынан акыл жукпаган.
Жан кадырын биле албайт,
Айтса акылды укпаган.
Тон кадырын биле албайт.
Торко тандап кийбеген
Ашыктын жайын биле албайт,
Албырып отко күйбөгөн. [5]

–деген санат ырынын тарбиялык мааниси тереңде жатат.

Бул ырлардын негизги мазмуну адамдардын турмушундагы ар кыл мамиле, жаратылыштын кубулушундагы ар башка көрүнүштөргө жараша акыл насаат айтуу, ой жүгүртүү санат менен терменин башкы темасы болуп саналат.

Айрыкча бул чыгармадагы негизги идея адамдардын турмушундагы негизги мамилеге, адамдардын кыял-жоругунун же жаратылыштын кубулуштарынын жалпыга белгилүү мүнөздөрү саналып, терилип, адамдарды жаман адаттан качып, жакшы сапатка үндөп туруу бул санат-насаат ырларынын максаты.

Балабы же чоң кишиби - булардын кыялы, психологиясы ар кыл. Негизинен бул чыгармаларда адамдардын келбетиндеги, кыял жоругундагы ар башкалык ишке, айлана-чөйрөгө жасаган мамиле санааттардын –насыяттардын ичинде чагылдырылат.

Эгерде белгилүү педагог А.Ш.Гашимов: “Эл массаларынын тарбия жаатындагы көз караштарынын, үрп-адат каада салттарынын жыйындысы. Анын объектиси бардык жыныстагы, бардык жаш курактагы адамдардын инсаны”, - деп белгилесе, дүйнөгө белгилүү Кыргыз эл жазуучусу Ч.Айтматов: жалпы кыргыз маданиятынын тарыхында эң чоң жолдо аксакал-насаатчылар тургандыгын белгилейт. Ушул себептен кыргыздын санат-насаат ырларында адамга тийиштүү мүнөздөрү: кайраттуулукту, акылмандуулукту, жөн билгилик, чечендик, ушакчылык, көпкөнчүлүк, жалкоолук сыяктуу оң-терс жүрүш-туруштарды сындаган чыгармаларды эл ичинде кеңири жолуктурабыз.

Калыгулдун санат ырынан алсак:

Кызаргандын баарысы

Манат болот турбайбы.

Кылган иштин баарысы.

Адат болот турбайбы.

Өрнөктүү иш баштаган,

Акылмандыктын белгиси.

Камчыласа баспаган,

Кашандыктын белгиси.

Жолдошун жолго таштаган,

Акмактыктын белгиси.

Өзүн-өзү мактаган,

Көйрөңдүктүн белгиси. [3]

Карап көрсөң кандай чоң тарбия, кандай гана улуу педагогиканын башаты. Эгерде ушулар мектептерде системалуу пайдаланылса окуучуларга таасир кылары шексиз.

Ушул эле багыттагы ырлардын бири:

Аргымак аттар кимде жок,

Жүгүрбөсө тайча жок.

Ага тууган кимде жок,

Сыйлашпаса жатча жок. [3] - деген ырды ишиндин илгерилешине, турмуштагы ынтымактыкка үндөгөн.

Ал эми:

Жетилүү күлүк шыркырайт.

Жетесизге кеп айтсаң,

Беттен алып ыркырайт.

Ашуусу суук дабандын.

Айтканы суук жамандын.

Кечүүсү суук дабандын.

Кеби суук жамандын. [3]

деген ырлардын тарбиялык мааниси чоң. Себеби, жалпы педагогикалык тарбияда балдарга чоң таасирин тийгизип келген. Бирок, бул жерде бардык курактагы инсанга берилген тарбиялык кеңеш.

Жыйынтыктап айтканда санат-насаат ырларын мектептерде, жогорку, атайын орто окуу жайларында кеңири пайдаланганыбыз бүгүнкү күндүн талабына ылайык.

Колдонулган адабияттар:

1. Антология педагогической мысли Кыргызской ССР.М. Педагогика 1988г стр.6.1 А.Алимбеков Кыргыз этнопедагогикасы. I бөлүк. Бишкек 7-бет.
2. Абдылдаев М.К. “Мурас” Фрунзе Кыргызстан 1990-ж. Калыгул терме санаттары 25-26 бет.

3. Таштемиров Ж. Токтогул тандалмалар ырлар. Фрунзе “Кыргызстан”, 1984-ж. 52-бет.
4. Жусупбеков А. “Кыргызстан” Жеңижок ырлар. Фрунзе -1982-ж. Аккан суу 21-бет.

УДК 37.013

ЖАШ МУУНДАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДЫН РОЛУ

Кыдырова Бурул Абдыкадыровна- Ош мамлекеттик педагогикалык университети, окутуучу. E/mail: kerben1996@mail.ru

Аннотация

Макалада жаш муундарды тарбиялоодогу тарбиянын кенч казынасы болгон эпикалык чыгармалардын булактары- уламыш, жомок, жөө жомок, тамсил, аңгеме, повесть, дастандардын тарбиялык мааниси маалымдалат. Эпикалык чыгармалардын негизги идеялары макалага өбөлгө түзөт. Элдик тарбиянын генийлиги менен эч ким теңдеше албаган жомоктордо, ата-бабалардан бүгүнкү урпактарга мурас калтырган өзгөчө баалуу байлыктардын бири уламыштарда, насыят маанисиндеги аллегориялык образдар менен берилген тамсилдерде, элдин акыл казынасы болгон эпостордо жаш муундарды акылмандуулукка, патриоттуулукка, достукка, адамдын адамдык сапаттарына үйрөтөт. Адептүү, жөнөкөй, аруу, мекенчил, кичипейил, адамгерчиликтүү, боорукер болууга мүнөздөрүн калыптандырып, келечек муунду тарбиялоодогу руханий мурас-эпикалык чыгармалар аркылуу баланы ынтымак, патриот болууга үндөйт. Педагогикалык асыл ойлор, элибиздин кылымдардан бери келе жаткан акыл кеңештери, даанышмандык сапаттар сүрөттөлөт.

Ачкыч сөздөр: рухий баалуулук, тарбиялоо, эпикалык, акыл кенчи, эл тарыхы.

ЭПИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В ВОСПИТАНИИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация

В статье описываются источники эпических произведений - мифов, легенд, сказок, басен, рассказов, повестей, былин, которые являются сокровищницей воспитания в развитие нравственности подрастающего поколения. В статье представлены основные идеи эпических произведений. В сказках, несравненных по гениальности народного образования, одном из ценнейших сокровищ, доставшихся от наших предков нынешним поколениям, легендах, баснях и аллегорических образах, былинах, которые учат подрастающее поколение мудрости, патриотизму, дружбе, человеческим качествам. Эпические произведения развивают характер вежливого, скромного, чистого, патриотичного, смиренного, гуманного, сострадательного и побуждают ребенка быть гармоничным и патриотичным через духовно-эпические произведения в воспитании будущих поколений. В них описываются благородные педагогические идеи, многовековая мудрость нашего народа, качества умственности.

Ключевые слова: духовные ценности, воспитание, эпос, духовное сокровище, народная история.

РОЛЬ THE ROIE OF EPIC WORKS IN THE UPBRINGING OF THE YOUNGER GENERATION

Annotation

The article describes the sources of epic works - myths, legends, fairy tales, fables, short stories, stories, epics, which are a treasure trove of education in the development of the morality of

the younger generation. The article presents the main ideas of epic works. In fairy tales, incomparable in the genius of public education, one of the most valuable treasures inherited from our ancestors to current generations, legends, fables and allegorical images, epics that teach the younger generation wisdom, patriotism, friendship, human qualities. Epic works develop the character of polite, modest, pure, patriotic, humble, humane, compassionate and encourage the child to be harmonious and patriotic through spiritual epic works in the education of future generations. They describe the noble pedagogical ideas, the centuries-old wisdom of our people, the qualities of intelligence.

Key words: spiritual values, education, epic, spiritual treasure, folk history.

Улуу муундан урпактарга руханий мурас, түбөлүктүү түгөнбөгөн кенчибиз, байлыгыбыз - элдик оозеки чыгармалар. Жаш муундарды тарбиялоодогу элдик мектеп. Инсандын руханий жан дүйнөсүндөгү коомго, жаратылышка болгон көз карашты туюнтуп, логикалык ой жүгүртүүнү өстүрүп, тилдин тактыгын, тазалыгын, түбөлүктүүлүгүн сактоодогу насаат сөздөр, бай тажрыйбалар келечек ээлерин элдик нарк дөөлөткө тарбиялоодо эпикалык чыгармалардын ролу зор. Улуттун кылымдар бою топтолгон акыл-кеңештеринин тарбиялык мааниси чоң. Адамзаттын кылымдардан бери камтыган учу кыйры көрүнбөгөн жашоонун узак жолу, личностун жашоосундагы максаты, маңызы, өткөн күнү, келечеги, адабияты, маданияты, бала үчүн баланы тарбиялоо, ар тараптан өнүктүрүү, багуу, коомго ылайыкташтырып акыл эсин өстүрүү, өнүктүрүү деген мааниси билдирет. Адам коомунун негизги функциясы - тарбия. Ата-бабалардан урпактарга руханий байлыгын, материалдык кенчин тарбия аркылуу берүү болуп саналат. Кийинки муунга калган мурас байлыкка үй-бүлөдөгү, мектепке чейинки билим берүү мекемесиндеги тарбиядан, мектептен, студенттик мезгилден алган тарбиясынан сынчыл көз караш менен бекем туруктуу болушуна өбөлгө түзөт. Кыргыз эли байыртадан эле өз муунунун келечегин ойлоп, көчмөн турмушта жашаганына карабастан, баланы кыргыз таалим-тарбиясынын мыйзамдарына ылайык тарбиялап, адептүү, кичпейил, адамгерчиликтүү, боорукер, мекенчил, эл журтту сүйүү, ынтымак болуу, достукту бекем сактоо сапаттарын, мүнөздөрүн калыптандырып келишкен. Элибиз эзелтен жаш муундарга улуттук тарбия берүүдө, аң сезимине сиңирүүдө элдик оозеки чыгармачылык негизги булак-тарбиянын башаты болсо, эпикалык чыгармалар тарбиянын өзөгү болуп келген. Эпикалык чыгармалардын ички мазмуну, негизги идеялары окуялардын өнүгүшүн, каармандардын иш аракеттерин, образдарын, мүнөздөрүн ачып, турмуштук кырдаалдагы окуялар баяндалып, аруу тилектер урпактарга өткөрүлүп берилип, андан улуу тарбия жаш муундарды тарбиялоочу педагогиканын каражаты болуп саналат. Кыргыз элинин тарыхы менен муундарга тарбия берүүдөгү билимдери өз ара өзөктөш, тамыры терең экенин адамзат маданиятынын, адабиятынын тарыхы аркылуу далилденип келет. Элибиз жазма адабият калыптанганга чейин эле зарыл билимдерди, улуу муундар аркылуу урпактарды тарбиялоо жөнүндөгү акыл-ой, тарбияны көркөм сөз өнөрүндө оозеки сактаган, өнөрлүү калк болгон. Баланы тарбиялоонун маңызы, мазмунуна байланышкан негизги түшүнүктөрдүн башаты, тамыры тээ эзелки мезгилге, эл тарыхына байланыштуу. Баланы тарбиялоонун кенч казына булактарында ата-бабалардын өрнөктүү турмуш сабактары сакталган. Адептүү, ыймандуу, чынчыл, туруктуу, сабырдуу болууга, акыл-эс туюмун калыптандырууга, логикалык ойлоо сезимин өстүрүүгө, элдик өнөрдү өздөштүрүүгө, чыныгы адам болууга тарбиялоодо эпикалык чыгармалардын ролу чоң. Салттуу педагогикалык идея, тарбиялык тажрыйбалардын тутуму жомок, уламыш, жөө жомок, тамсил, аңгеме, повесттерде, романдарда кездешкен рухий баалуулуктар экенин эске алабыз. Жаш муундарды тарбиялоодо, билим берүү системасында акыл ойдун, ишенимдин уюткусу, элдик практикалык, элдик педагогикалык иш-аракеттерди ичине камтыган феномен.

Эл тарыхында эне тилдин тазалыгын, ыйыктыгын, түбөлүктүүлүгүн сактоо милдети бар. Ата-бабалардын мурастары, тарбиялоо каражаттары, жаш муундардын руханий

дүйнөсүнүн бири-бири менен карым-катыш мамилелерин, жаратылышка, сырткы табият чөйрөсүнө болгон көз карашын таамай туюнтуп айтылган жомоктор ,жөө жомоктор, уламыштар, жаратылышты, айбанаттарды билүүгө байланышкан тамсилдер ,кадимки турмуш менен байланыштуу сыйкырдуу жөө жомоктор ,көлөмү чакан, кара сөз түрүндөгү не бир залкар ойлор сыйдырылган аңгемелер, адам турмушун кеңири сүрөттөгөн повесттер, адам коомунун турмушу өзүнүн бардык татаал байланыштары менен берилген романдар, элибиздин руханий дүйнөсүнүн океаны "Манас " эпосу жаш муундарды тарбиялоодогу негизги элдик тарбиянын үлгүлөрү.

Алсак,орус элинин улуу педагогу К.Д.Ушинский: "Жомоктор элдик педагогиканын эн алгачкы саамалыктары.Мындай алганда элдин педагогикалык генийлиги менен эч ким теңдеше албайт"-деп жазган. [1:33-бет] Эл маданиятынын рухий байлыгы, жомоктордогу сөздөр баланын аң сезиминде дайыма элестүү жашайт. Элдин терең катмарындагы түшүнүгүндө колдонулуп келген, семантикалык мааниси жагынан, элдик тарбия деген түшүнүк менен тамырлаш, жомок-элдин акыл кенчи, таалим-тарбия мектеби, рухий мурасы. ×× кылымдын улуу педагогу В.А.Сухомлинский да жомокторду "Эл маданиятынын рухий байлыгы, бала жомокту аңдап түшүнүп жатып элдин турмушун жүрөгү менен туюп билет"-дейт.[1:35-бет] "Бала менен сыйкырчы ", "Сыйкырдуу сака", "Алтын балык ", "Акылдуу бала", "Алтын куш ", "Жетим бала", "Бала падыша "сыяктуу кереметтүү жомоктордо баланы эмгекчил, билимдүү болууга, ата-энеге кызмат кылууга тарбия берет. Маселен, "Бала менен сыйкырчы "жомогунда илгери бир абышка кемпирдин карыганда көргөн жалгыз уулу болуп, колунда жок, оокаттын тартыштыгынан кыйналган абышка ак сакал карыяга:

-Оокатым өтпөй, баламдын күчүн бирөөгө берейин- деп жер кыдырып жүрөм деп, карыя оор үшкүрүндү.

-Эмесе балаңды мага бергин. Мен окутайын,келерки жылы ушул убакта келип аласың!-дейт аксакал карыя.Макул болгон абышкага бир дилде карматып, баланы колдон алаар замат экөө тең көздөн кайым болушат. [7:73-бет]. Карыя алты жылы жыл сайын келип, өз уулун тааныбайт. Анткени сыйкырчы бирде кара мышык, бирде түлкү, бирде сулуу аргымак кылып айлантып уулун атасына бербөөгө аракет кылат. Өнөр үйрөнгөн акылдуу бала, акылмандык менен сыйкырчы чалды жеңип, ата-энесине кызмат кылат. Жомоктогу баланын келечеги, тагдыр таалайы, урпактардын тарбиясына байланышкан, ач көз чалдагы ачкөздүктү билимдүүлүгү менен жеңип, кайраттуу, намыскөй болууга, ата-энени сүйүүгө, элге кызмат кылууга, эмгекчилдикке тарбияланат. Ата-бабаларыбыз бүгүнкү урпактарына мурас кылып калтырган өзгөчө баалуу байлыктардын бири-уламыштар.Турмушта болгон окуянын негизинде келип чыккан, тарыхый инсандар, тарыхый окуялар, көрүнүштөр тууралуу, жер-суу аттарынын келип чыгышы жөнүндөгү чындыкка жакыныраак тарыхый баяндоолор. "Байыркы адамдардын, жаратылыштын ар кандай кубулуштарын, өзгөрүү мыйзамдарын, айбанаттар дүйнөсүнүн пайда болушун, фантазиялуу ой жүгүртүүлөр менен түшүндүрүшкөн ".[8: 533-бет].

Кыргыз фольклорунда "Үркөрдүн кызы Үлпүлдөк сулуу", "Тоотай мерген жана үч аркар ", "Бугу эне ", "Айдагы кыз ", "Жети-Өгүз .", "Нан жөнүндө уламыш " сыяктуу уламыштар бар. "Нан жөнүндө уламышта" илгери тегирмен деген болуптур. Нан өзүнөн өзү эле бышып калчу экен. Бекерчиликке көнгөн балдар нандан топ жасап ойношот, кээде ылайга оонатып салышчу экен. Бул жорукка дан аттуулар баары таарынат. Буудай бир күнү дандын баарын чогултуп, эч ким көрбөгөн жакка кетүүнү сунуштайт. Баары макул болушуп, көлгө барып, суунун түбүнө кирип кетели дешет. Тентек балдар уйкудан ойгонушуп, нан салынган чыгдандан эч нерсе таппай калышат.Ошондо балдардын чоң энеси:

- Силер кесир кылып, нанды кордобосоңор мындай болмок эмес. Эми нан таап көргүлө дейт.[4:34-бет].

Чоң аталарынан акыл сурашса, ачууланып нааразы болушат.Ошол учурда көк дөбөт качкан дандардын артынан кубалап, бир ууч данды сактап калат. Ошондон баштап адамдар

дыйканчылыкты кесип кылып, ун тартып нан жасаганды үйрөнүшөт. Эмгектенип, ысырап кылууга жол бербей, аздектеп нанды сактап калышыптыр. Мындан жаш муундар эмгек кылып эмгекке тарбияланышат. Эң байыркы адабияттык түрлөрдөн болуп тамсил эсептелет. Бир түрүндө, кээде проза түрүндө жазылган насыят маанисиндеги, аллегориялык образдар менен шөкөттөлгөн чыгармалар. Оозеки формадагы тамсилдерди кыргыз элинин улуу акыны Т. Молдо өзүнүн оригиналдуу чыгармаларына айландырган. Маселен, "Иттин доолдай тиктирем дегени" тамсилинде:

-Кыш чилдеде курудум,
Үнүмдү баспай улудум.
Бул жүргөнүм кеп эмес,
Бул иш мага эп эмес.
Жадырап жайнап жаз болсо,
Байга жалчы жүрөйүн.
Байдын коюн кайтарып,

Бир доолдай чепкен кийейин.-деп суукта үшүгөн ит жазды күтөт.[9: 436-бет]. Жаз келгенде чепкен эсинен чыгып, тилин салаңдатып акактап, көлөкөгө жашынат. "Эмгектин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу"-деген макал тегин болбосо керек. Мында баланы жалкоо болбой, ак эмгек кылууга тарбиялайт. Бул тамсилдеги сүрөттөлгөн турмуштук окуя жалкоо, бекерчи, эмгектен качкан, убада кылуудан чарчабаган адамдардын мүнөзү каймана мааниде сүрөттөлүп жатат.

Педагогикалык улуу дөөлөттөргө бай, кыргыз турмушунун энциклопедиясы, тарыхы, мурасы, кыргыз рухунун туу чокусу "Манас" эпосу жаш муундарга тарбия берүүдөгү улуу байлыктын, дөөлөттөрлүн казынасы, кыргыз элин улут катары сактап, улуу муундан урпактарга ыйык таберик катары берилген кайталангыс элдик тарбиянын феномени болуп бааланып келет. Эпос элибиздин түгөнбөс, бүтпөс руханий дөөлөтү. Эпостогу педагогикалык улуттук дөөлөттөр Манас төрөлгөнгө чейин Жакып хандын балага зар болуп, какшап зарлоосунан башталып, ал дөөлөттөр эпостун өзөктүү идеясы болуп бааланган. Эпос мурастарга, улуттук руханий баалуулуктарга бай.

Жакып:
Дүйнө ээси бала экен,
Артында бала жок болсо,
Дүнүйөсү курусун,

Бузулуп калган калаа экен. [5: 149-бет]. Адам коомунун жашоосу байлыкка, бийликке, мансапка көз каранды эмес, адам тукум улоого, артына из калтырар орун басар туяк болууга, элдин эл болуп жашоосуна көз каранды. Манастын тарбия алуусу да кызык. Баланы эмгекчил, гумандуу, патриот болууга, Мекенди сүйүүгө тарбиялоодо, өтө тентек баланы Ошпурга мал чарбачылыгына такшалган, турмуштун ачуу-таттуусуна катыккан бала болуусу үчүн берет. "Сөз айтууга жатыксын, сөөгү бышып катыксын, малдын, байлыктын баркын билсин"-дейт. Бул сөздө элдин салттуу маланиятында адам болуунун, жаш муундардын акыл-эс жактан өнүгүүсүнө байланыштуу. Манаста эр жүрөктүүлүк, баатырдык, гумандуулук, намыскөйлүк, кечиримдүүлүк сапаттары бала кезинен калыптанган. Алтайдан АлаТоого келип, туулган жерге болгон сүйүүсү, ыйык сезими, сагынуу, намыстуулук, айкөлдүк, элдин биримдигин, ынтымагын, тынчтыгын бийик койгон сапаттары бааланат. Эпостон кийинки муундар бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдикти сактап, айкөл, гумандуу, кечиримдүү болууга, кыргыз жерин көздүн карегиндей сактоого тарбияланышат.

Көркөм сөздүн чебери, адам жашоосунун өзгөчө руханий сыймыгы, кыргыз элинин улуу символу, руханий ыйманы катары ааламга жар салып, кыргыздын саябандуу атын төгөрөктүн төрт бурчуна тааныткан, аалам алпы Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын башаты да "Манас" эпосунан башталган эпикалык чыгармаларда. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын таалим-тарбия сабактары көп кырдуу жана терең. Алп жазуучунун

чыгармаларын педагогикалык мерчем менен окуган адам анын ар бир аңгеме, повестинен, романдарынан адамзаттын даанышман таалимчиси, насаатчысы Ч.Айтматовдун адам уулун адам кылууга багытталган тилектеринин, ой санааларынын жандуу демин туюуга болот. Жазуучунун чыгармаларынын нускалуу идеяларынын үлгүсүнөн миңдеген окурмандар руханий сабак алып дүйнө таанымы өзгөрдү. Көркөм ойлоонун көп түрдүүлүгүнүн устатынын көркөм чыгармасы болобу, макала-маектери болобу, түбү улуттук тамырга, улуттук тарыхка фольклордук руханий байлык менен азыктангандыгында. Залкар жазуучунун чыгармачылык өзгөчөлүгүн, адамдык улуулугун, күчүн изилдөө, жалпы адамзаттык проблеманы чечүү түзөт. Өзүнүн социалдык мотиви, идеялык мазмундук жүгү боюнча "Ак кеме" повестин педагогикалык повесть деп атасак болчудай. Повесть саясий-социалдык планда курч жазылган чыгарма. "Ак кеме" повестинин сюжеттик линиясын Момундун таалим-тарбия программасынын таасиринде тарбияланган баланын аруу дүйнөсү, ыпластыкка, кара өзгөйлүккө каршы кайгылуу кыял күрөшү сыяктуу идеялар менен түйүндөлөт. Момун элдик тарбиячы, таалимчи, элдик педагогиканын эң соңку өкүлү катары көрүнөт. Баланын жан дүйнөсүнө аруулуктун, ыймандын асыл дандарын жомоктун күчтүү касиети аркылуу сээп өндүрдү. Жан дүйнөсү улуу муундан мурас калган аруу жомоктордон куралып, ыпластыкты, кыянатчылыкты кабыл албады. Тирүүлөргө адилеттиктин, аруулуктун, сабагын калтырып, таза наристе сезим, таза жүрөк менен сууга чөгүп кетти. Ата Журт, адамдын улуулугу, бийиктиги, таза абийир, ыйман- адеп, бийик адамгерчилик жөнүндө адамзатка жар салган улуу калемгердин чыгармаларынан жаш муундар руханий гүл азык алып, мекенчил, адам деген атты ыйык сактоого, адептүү болууга тарбияланышат.

Ошентип, жыйынтыктап айтканда, эпикалык чыгармалар баланы тарбиялоодо адамгерчиликтин бийик идеалдарына шыктандырган көркөм сөздүн кубаттуу, түбөлүктүү руханий кенчи. Чыгармалардын наркын баалаган сөз берметтери сакталып келет. Элибиздин орошон ойлорунун тарбиялык мааниси жогору, инсандык эң мыкты сапаттарга үйрөтүүчү касиеттерге ээ болгон эпикалык чыгармалардагы аруу тилектер, улуу тарбия жаш муундарды тарбиялоодогу педагогикалык каражат болуп саналат.

Колдонулган адабияттар.

1. Алимбеков. А. Ч. Айтматовдун чыгармаларынын көркөм педагогикалык концепцияны. (Илимий макала). Б. 2009-ж.
2. Айтматов . Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. Ф. 1988-ж.
3. Айтматов. Ч. Чыгармалар жыйнагынын 8 томдугу. Б. 2009-ж
4. Абдалиева. Г. К. Насыкат. Б. 2017-ж.
5. Асанбекова. Н. "Манас" эпосу кыргыз тарыхынын, тилинин, маданиятынын соолбос булагы. Б. 2017-ж.
6. Балдар фольклору. Б. 1998-ж .
7. Кыргыз эл жомоктору. Б. 2016-ж
8. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 1 том. Б. 2004-ж.
9. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Ф. 1981-ж.
10. Максатов. Т. Мырсабеков . А. Улуттук педагогиканын негиздери. Ош. 1996-ж
11. Үкүбаева Л. Ч. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. Б. 2008-ж.

УДК 37.091.212.2

ЭНЕ ТИЛИБИЗДИН СӨЗ БЕРМЕТТЕРИ (КОННОТАЦИЯСЫ) Т.КАСЫМБЕКОВДУН «СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНЫН НЕГИЗИНДЕ

Надырбаева Кутбү Озубековна- Жалал-Абад шаары,
Илимий-изилдөө медициналык-социалдык институту,
Билим берүүнүн мыктысы, ага окутуучу. nadyrbaevakutbu@gmail.com

Аннотация

Ааламдашуу доорунда эне тилин сактап, кийинки муунга өткөрүп берүү-ар бир инсандын атуулдук милдети. Улуттук нарк-насил, маданият тил аркылуу калыптанып, кылымдарга мурасталат. Инсан эл менен пикир алышууда оюн мыктап, сөзүн бекемдеп, таасирдүү сүйлөй алуусу шарт. Жаш муундардын сөз корун байытып, үйрөнгөн билимин туура пайдаланууга багыттоо, өз оюн башкаларга түшүнүктүү жеткирүү, үйрөтүү маселеси улуу муундун көңүл чордонунда туруусу абзел. Маанилүү сүйлөп, тилин жатыктыруунун башкы булактарынын бири-көркөм чыгармаларды окуу, анын көтөргөн маселесин таап, талкуулай алуу. Азыркы мезгилде көпчүлүк жаш муундар китеп окууга кызыкпай жатканын баарыбыз жакшы билебиз. Буга ар кандай факторлор таасир этүүдө. Бирок мындай жагдайда кол кушуруп отуруп калуу талапка жооп бербейт. Байкалбаганы менен бул абдан чоң маселе. Андыктан ар түрдүү жол издөө менен жаштарды билим алууга, улуттук баалуулуктарды сүйүүгө, баалоого багыттап турушубуз керек. Төмөнкү макалада ушул маселелердин түйүнүн чечүүгө аракет жасадык.

Ачкыч сөздөр: коннотация, вербалдык, вербалдык эмес пикир алышуу, кеп, лингвистика, эмоционалдык компонент, сүйлөшүү маданияты, стилдик боёкчолор.

ЖЕМЧУЖИНЫ НАШЕГО РОДНОГО ЯЗЫКА (СВЯЗЬ) НА ОСНОВЕ РОМАНА Т. КАСЫМБЕКОВА "СЛОМАННЫЙ МЕЧ"

Аннотация

В век глобализации гражданским долгом каждого человека является сохранение родного языка и передача его следующему поколению. Национальные ценности, культура формируются через язык и передаются по наследству веками. В общении с другими будьте мягкими, добрыми и эффективными. Старшее поколение должно сосредоточить внимание на обогащении словарного запаса подрастающего поколения, ориентируя его на правильное использование полученных знаний, четко доносить свои мысли до других, учить их. Одним из основных источников важной речевой и языковой подготовки является умение читать произведения искусства, находить и обсуждать поднятые в них вопросы. Все мы знаем, что большинство современных молодых людей не интересуется чтением. Это связано с разными факторами, однако в данном случае сидячее положение не соответствует требованиям. Без их ведома, это очень большая проблема. Поэтому нам необходимо найти разные способы направить молодежь к воспитанию, любви и пониманию национальных ценностей. В следующей статье мы попытались затронуть эти вопросы.

Ключевые слова: коннотация, вербальная, невербальная коммуникация, речь, языкознание, эмоциональный компонент, разговорная культура, стилистические краски.

PEARLS OF OUR NATIVE LANGUAGE (LINK) ON THE BASIS OF THE NOVEL T. KASYMBEKOVA "BREAKDOWN"

Annotation

In the age of globalization, the civil debt of each person is the preservation of the native language and the transfer of it to the next generation. National values, cultures are formed through language and are passed down through the centuries. In dealing with others, be gentle, kind, and effective. The older generation should pay attention to the enrichment of the vocabulary of the growing generation, focusing on the proper use of the acquired knowledge, to clearly share their thoughts with others, to teach them. One of the main sources of important speech and language training is the ability to read works of art, to find and discuss the issues raised in them. Without them, this is a big problem. Therefore, we need to find different ways to guide young people to education, love and understanding of national values. In the next article we tried to address these issues.

Key words: connotation, verbal, non-verbal communication, speech, linguistics, emotional component, colloquial culture, stylistic colors.

Ар бир улуттун негизги маданий, руханий дөөлөттөрүнүн бири-анын тили. Анткени улуттун жүзү, өнүгүү маданияты алардын сүйлөгөн сөзүнөн, эне тилине жасаган мамилесинен байкалат десек жаңылышпайбыз. Кыргыз тилибизди улутубуздун уңгу тили катары баалап-барктаганыбыз-аны мектептерде окутууда жана башка улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүү деңгээли аркылуу көрүнөт. Анткени ар бир инсан өз эне тилин канчалык билсе, билип эле койбостон аны бапестеп, барктап сүйсө гана ошол тилдин, улуттун маданиятынан тарта ар бир инсандын жеке маданияты, бири-бирин сыйлоосу, өз ара мамилеси аныкталат. Белгилүү окумуштуу, педагогика илимдеринин доктору С. Рысбаев: “Сөз-адам деген түшүнүк менен бирдей. Анткени сөз деген керемет адамга гана тиешелүү, андыктан адамдын өзү да ошондой керемет нерсе экен. Адамдын өзүндөй, өнүндөй керемет касиеттерге ээ. Сөздүн да даамы, куту, үнү, табы бар”, - деп абдан туура белгилеген. [1]

Сүйлөшүү, пикир алышуу-адам баласынын күнүмдүк жашоосундагы эң маанилүү курал. Бири-бирибиз менен ар тараптуу карым-катыш жүргүзүүдө пикир алышууну түрдүү кырдаалга жараша ар кандай өзгөчөлүктөрүн тандап алабыз. Сүйлөшүүнү расмий, расмий эмес жагдайларга карап бөлөбүз. Мисалы, пикир алышып жаткан адамдар каерде, качан, эмне максатта, кандай теманы негиз кылып баарлашып жаткандыгы өзгөчө мааниге ээ. Ошентип кайсы бир темада маектешип жаткан адамдын сүйлөө дикциясы, муктаждыгы, эмоционалдуу абалы таасир этүү менен көздөгөн кызыкчылыктар ишке ашат, же ишке ашпай калышы да ыктымал. Демек бири-бирибиз менен пикир алышуубуздун өзү эле-кайталангыс чыгармачылык. Ошол чыгармачылык мыкты өнүксө, сөз аркылуу көздөгөн максаттын жарымы орундалат. Сүйлөшүү баарыбызга белгилүү болгондой диалогдук нукта ишке ашып, эки тараптын пикир алышуудагы мамилеси, шарттары, эмоционалдык абалы байкалып турат. Ушундай муктаждыктарды, максаттарды иш жүзүнө ашыруунун негизинде биздин мамилебиз бекемделип, аң сезимибиз курчуйт, өнүгөт. Тил-адамдардын муктаждыгына ортомчу, сүйлөөчүгө, угуучуга информация таратуучу каражат. Аталган өзгөчөлүктөрдүн, белгиленген түшүнүктөрдүн натыйжасында адам баласы бири-бири менен баарлашууну, кабар алмашууну тил илиминде эки жол менен ишке ашарат:

1. Вербалдык пикир алышуу;
2. Вербалдык эмес пикир алышуу;

Алардын эң алгачкысы-вербалдык эмес пикир алышуу. Пикир алышуу калыптана баштагандан тарта биринчи төмөнкүдөй вербалдык эмес маалыматтар жаралган. Алар- мимика, ымдоо, жандоо, жест, баш ийкөө, музыка, сүрөт, бий сыяктуу ар түрдүү шарттуу белгилер.

Пикир алышуунун вербалдык түрүндө айтуучу угуучуга өзүнүн бере турган оюн, сезимдерин, маалыматын тилдик каражаттарды колдонуу аркылуу туюндурат. Муну тил илимин изилдеген окумуштуу-лингвисттер: «Адам баласынын аң-сезиминин жогорку деңгээлде өнүгүшүнүн натыйжасы», - деп белгилешет. [2] Бул вербалдык эмес пикир

алышуудан кийин,кеч калыптанса да,илимде,адабиятта,иштиктүү иш кагаздары сыяктуу пикир алышуунун эң актуалдуу формасы болуп саналат.

Тил илиминде сүйлөшүүнүн мындай жактарын бир канча окумуштуулар изилдеп,пикир алышуунун ар түрдүү сырларын,белгилерин көркөм чыгармаларда берилген тил каражаттары,сөз берметтери(коннотациялар)-стилдик боёкчолор аркылуу мисалдарды,далилдерди келтирип,аныктап келүүдө.

Чынында эле,дүйнөнүн берилген картинасын объективдүү чагылдырган тил структураларын,алардын семантикасынын когнитивдик(дүйнө жүзү менен болгон өз ара аракеттенүүбүз акылыбыздагы маалыматтык түзүмдөр аркылуу ишке ашуучу каражат) компонентине таянбастан изилдөө мүмкүн эмес.

Демек,Н.А.Кобринанын айтымында “Изилдөөнүн лингвистикалык объектисинин кеңейиши сөзсүз болот,анткени канондоштурулган системадан четтөөнүн артында адам өзүнүн ишмердүүлүгүнүн бардык атрибуттарын, жашоо шарттарын,өзүнүн субъективдүү көз караштарын,реалдуу дүйнөнү кабылдоосун аныктоодо психикалык активдүүлүгү аркылуу,фактыларды жалпылоо жана концептуалдаштыруу жөндөмдүүлүгүндө жүзөгө ашырат. Ошону менен жаңы булагын түзөт”.[3]

Тил илиминде адам баласынын пикир алышуусун жеңилдеткен, таасирленткен сөздөрдүн коннотациялары бар. Сөздөрдүн коннотациясын күнүмдүк жүрүм-турумубузда жана жашообузда тынымсыз пайдаланабыз. Бул термин адамдардын аң сезиминде ар убак жашайт.

Коннотация соп-«бирге» жана пото этиш-«белгилөө» дегенди билдирет. Ошол эки сөздүн негизинде “менде кошумча маани бар”деген түшүнүк пайда болот. Ал түздөн-түз кубулуштардын жана нерселердин өзүн эмес,аларга карата белгилүү бир мамилени чагылдырган түшүнүк. Коннотация түшүнүгү ар кандай гуманитардык илимдерде колдонулганы менен,алгач логикада пайда болгон. Бул түшүнүктү даниялык лингвист Л.Эльмслев «Пролегомена на теории языка» [4] деген китебине киргизген.

Ал эми К.Бюлер коннотацияга сөздүн грамматикалык маанисинин элементин киргизип,аны текстте башка сөздүн пайда болушун болжолдойт деп белгилеген.[5] Жогоруда айтылгандай,коннотация-коомчулукта кабыл алынган кайсы бир сөздөрдүн,курчап турган чындыктын фактысына жараша баа берүүнүн жолдору. Ушуга ылайык,биз белгилүү жазуучу Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы абдан таасирдүү,элестүү сүрөттөп берген айрым катаал мезгилдеги коркунучтуу окуяларды,каармандардын бейнелерин,башкача айтканда,куулукту,алдамчылыкты өзгөчө сөз берметтери менен бергенин чыгармадан мисалдар аркылуу талдоого аракет кылып көрөлү.

Бекназар сыңар тизелеп,булдурсунду бүктөй кармап жерге мадап таянып,былк этпей катып отурду. Теңирберди үйгө жөлөнүп,кыбыланы карап нес болуп,нуру кеткен кызыл көздөрүнөн жаш да көрүнбөй,тек иреңи жыгачтай кубарып,сакалы сербейип,колдору калтырап отурду.[6]

Берилген мисалда карапайым элдин арасынан чыккан жалтанбас,эр жүрөк Темирдин өлүмүндөгү Бекназар баатырдын кайгысы,душмандарга болгон кегин анын кармаган булдурсунун жерге ныктап,былк этпей турушу аркылуу сүрөттөсө,ал эми каза болгон жигиттин атасы Теңирбердинин ата катары баласы үчүн тарткан азабын,үн-сөзсүз каткан абалын *нес* деген сөз менен берет. Кайгыдан карбаластаган карыянын эмне кыларын билбеген сырткы көрүнүшүн *иреңи жыгачтай кункуу,сакалы сербейиңки,колдорун калтырак баскан* дейт.

Жогорудагы көркөм тил каражаттары менен шөкөттөлүп жазылган керемет сүрөттөөнү сабакта балдарга окуганда көпчүлүгү толук түшүнбөсө да, кайсы бир үй-бүлөдө кайгылуу окуянын болгонун аңдашты. Бирок жазуучунун көз алдыга фильм сыяктуу каармандардын абалын сүрөттөө ыкмаларын элестетүүлөрү кыйыныраак болду. Анткени ушул кичинекей эле үзүндүдөн көптөгөн сөздөрдүн маанилерин балдар түшүнө алышкан

жок. Мисалы: *булдурсундун*(калың кайыштан өрүлүп, учуна коло уютулган, салмактуу, баатырлардын чоң камчысы) камчы экенин так билишпейт экен. *Нес* деген сөздүн да(эстен тануу, делдиреп калуу) маанисин толук ажырата алышпады. *Иреңи жыгачтай купкуу, сакалы сербейиңки, колдорун калтырак баскан абалычы?* Адамдын күйүткө түшкөн учурун мыкты салыштыруулар аркылуу бергенин өз сөздөрү менен түшүнүктүү айтып бере алышпады. Демек, бизде абдан чоң көйгөй бар-ал балдардын өз эне тилинде жеке пикирин чаржайыт кылбай, так, ырааттуу айтып берүү жөндөмдүүлүгүнө ээ эмес.

Лингвистикада аң-сезимдин бир бөлүгү-эмоционалдык коннотация-психикалык түзүлүш болуп саналат. Ал кандайдыр бир өзгөчөлүктөрдүн (компоненттердин) жыйындысынан турган белгилүү бир кырдаалда ишке ашырылуучу кептик бирдик.

Эмоционалдык компонент предметтик-логикалык негизде пайда болот. Мына ошого байланыштуу, акыркы мезгилдерде бардык лингвисттердин көңүлү тилдин эмоционалдуулугуна бурулууда. Ошентсе да кебибиздеги ар бир сөздүн маани-маңызын иликтеп, анын эмоционалдык боёкчолорун талдоого алган эмгектер аз. Ушул маселенин үстүндө жогорудагы автордун тарыхый романынан айрым каармандардын пикир алышуусундагы абалдар аркылуу тилдин өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө аракет кылып көрөлү.

Абил бийдин жаак терилеринин тырышканы ал күнү жазылган жок. Өз ачуусуна өзү ууккансып, иреңи кер сарыланып, элчи менен да жумшак отуруп сүйлөшө албады. Түнү толгонуп, бир кирпик какпай, эртең мененки дааратка туруп кетти. [7]

Бул кыска үзүндүдө каармандын ички толгонуусу, кимдир бирөөгө ачуусу, жини-жаак эттеринин тырышуусу менен берилген. Ошол эле учурда өзүнүн ачуусун өзү басып, ичинен өзүн-өзү жемелегенин уу ичкендей “*өз ачуусуна уугуп, өңү кер сарылана түшкөн*” абалын жазуучу абдан таасирдүү сүрөттөйт. Ушундай ички көйгөйүнүн натыйжасында “*жумшак отуруп сүйлөшө албоосу*” келген элчини жакшылап меймандап, ал-абалын толук сурай албаганынан кабар берип турат.

Кыргызда сөздү кылдат, болуп жаткан окуяга туура, таасирдүү пайдалана алса, анда сөз баккан, сөздү кадырлагандардын катарын толуктайт деп баалашат. Ал эми эки сөздүн башын бириктире албагандарды, өз ою чачырап, айта турганын айта албай, угуучусун качыргандарды-сөз кадырын билбеген дөдөй дешет. Ошондуктан, эң негизги максат, азыркы өсүп келаткан муундарды сөз баккан, сөзгө кулак салган, сөз кадырын билген, сөз күчүн, сөз төркүнүн илгиртпей баамдаган инсан катары тарбиялоодо адабият менен жакын өстүрүп, китеп окутуп, андагы окуялардын көркөмдүгүнө көңүл бурдуруп, жазуучунун кандай сөз берметтерин пайдалана алгандыгын талдатууга багыт бергени оң деп эсептейбиз.

Кандай гана чыгарма болбосун анын маанисин түшүндүрүп, каармандарга жалпы мүнөздөмө берип коюш оңой, бирок андагы берилген окуяларды, каармандардын аракеттерин жазуучунун сүрөттөөсү аркылуу талдоого алып көрүңүз. Ошондо мурун-кийин көркөм чыгарма окуп жүргөн бала жөндөп кете алат. Эгер китеп ааламынан алыс болсо берилген үзүндүдөгү көптөгөн сөздөрдүн маанисин түшүнбөй, сөздөрдү тизмектештирип сүйлөп бере албай кыйналышы айдан ачык. Бул көрүнүш коркунучтуу эмес. Каармандарды талдоого алганда чыгармалардан үзүндүлөрдү балдарга окуп берип, же баракка чыгарып алып, ар бирине таратып, өз алдынча окутуп, түшүнгөндөрүн алгач экиден, кийин төрт-бештен бөлүп, талкуу жүргүзүп, сөздүктөрдөн чыгармада кезиккен бейтааныш сөздөрдү таптырып (сөздүктөр менен иштөөнү да өздөштүрүшөт), айрым сөздөрдүн өз алдынча тургандагы мааниси менен сүйлөмдөгү контексттик маанилерин ажырата алуусуна көмөктөшүбүз керек. Акырындап отуруп чыгарма эмес, чакан текст окуса да, андагы ар бир сөздүн ордун, колдонулуш өзгөчөлүгүн өздөштүрө башташат.

Чыгарманы ушундайча талдоого алуу балдардын жогорку окуу жайларына тапшыруудагы “Окуу жана түшүнүү” бөлүмүн иштөөгө жакшы жардам берерин да аныктай алабыз. Анткени тестирилөөдө бала кандай үзүндү текст берилсе, андан жыйынтык чыгара алууга көнүгөт.

Ушуга байланыштуу өсүп келаткан муундун тил байлыгын мектеп партасынан калыптандыруу мугалимдердин милдети. Ар бир мугалим сабак берген предметине карабай, сөзсүз түрдө тил тазалыгына, тилдин улуттук баалуулугуна өтө чоң маани берүүсү зарыл. Ой өрүшү улуу сөз менен адам баласы калыптанат. Керек болсо айрым изилдөөлөрдө айтылгандай, жакшы сүйлөп, жакшы мамиле кылсаң, суу да өзгөрөт эмеспи. Өсүп келаткан наристе таптаза жумшак кебез сыяктуу. Кебезди жакшылап тазалап, тытып, ар кандай жоондуктагы жиптерди жасап, каалаган нерсени тиксең болот. Жумшак, эч кимдин колу тийбеген кебез да адамдын каалоосу менен түрдүү кездемелерге айланды. Демек, сөз да өсүп келе жаткан баланын тагдырына түздөн-түз таасир этет. Жакшы сөздүн деми бала эле эмес, ар бир инсанды шыктандырат, өстүрөт, жаңы идеялардын жаралышына таасир берет. Эйнштейндин апасы деле мугалим жазып берген катты бурмалап окуп, сөз аркылуу баласын шыктандырып, дүйнөгө атагы чыккан илимпоз кыла алган.

Жогорудагы оюбузга далил катары романдан мындай үзүндүнү берели.

-Шерали! Мына, карагым, эми сен журт эгесисиң. Журтка кайрымдуу бол! Бурадарга күйүмдүү бол! Акылдуунун тилин ал! Көздүүнүн артынан ээрчи! - Чокойду колун сунуп көрсөттү. - Тетиги жаман көн чокой... Шерали, тааныйсыңбы ошону? Ал сенин чокоюң! Ал сенин өткөн күнүң, Шерали... Ошол өткөн күнүңдү, ошол карыптыгыңды эч качан унутпа, күндө көрүп отур. Ал алтын такка чыгарган күчтүү кудуретти сага күндө эстетип турсун. Кара баштуу адамдын өмүрүнө, калың тайпа журттун тагдырына ойлук кылганыңда бул чокой дайым маңдайыңда болсун. Бул сени көптүрбөсүн, эсиртпесин... [8]

Шералыга бул сөздөр, балким, ошол учурда акылдуу, таасирдүү болсо, кийинчерээк кошоматчы, ордо кутумдарынын таасири астында шылдың сыяктуу кабылдана баштайт. Мунун баары сөздүн төркүнүн баамдап, талдап түшүнбөгөн билимсиздигинен, барды-жокту таразалабаган калпыстыгынан эле.

Берилген тексттин үзүндүсү аркылуу балдар менен ар тараптуу талдоо жүргүзсө болот. Чыгармадагы окуяларга үзүндүнү байланыштырбай карасак, анда Нүзүптүн жасаган иши чын эле хандыкты көтөрө албай, эсирип кетпөөгө жасалган таалим. Экинчи өңүттөн алып карасак, Нүзүптүн көн чокой аркылуу өзүнүн түпкү кызыкчылыгы турганын байкоого болот.

Адабият-бул жөн эле бир жомок эмес, адабият-адамды адам катары калыптандыра турган улуу касиетке ээ искусствонун бир түрү. Адабият мугалимдери келечектеги улуттук баалуулукту алып жүргөн, эне тилин жанындай сүйгөн, сөз баалап, барктап, кадырлаган адамды тарбиялоо өз мойнундагы парыз экенин жон териси менен сезүүсү керек.

Азыркы мезгилде биздин мектеп окуучулары китеп окубай калды, алар өнүгүп жаткан технология менен гана алек. Тактап айтканда, уюлдук телефондор колдорунан түшпөйт деген күнөөлөрдү коюп, өзүбүздү жоопкерчиликтен алыстатпастан, замандын агымына жараша балага өзү тандап, кызыгып, колунан түшүрбөгөн телефону аркылуу бир канча тапшырмаларды берүүгө болот. Бала менен, керек болсо алардын ата-энелери менен бирдикте өтүлүүчү чыгармаларды окуп, талдоого алган дурус.

Ата-энелер, улуу муундар, айрым мугалимдер деле Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романына кайталангыс чыгарма деп баа беришет. Анан балдарына: “Окугула, ушул чыгарма аркылуу силер кыргыз тарыхын үйрөнөсүңөр”, - деп коюшат. Аны балдары кабыл албаганын билишет, бирок жоопкерчиликтен четтөөнүн акылдуу жолу катары “акылдуусунуп” коё беришет. Анын ордуна башкача мамиле жасоо замандын талабы болуп турат.

Адабият мугалими катары окуучуларга эң биринчи так ушул чыгарманы кантип сүйдүрө алдым? Биринчиден, Т.Касымбековдун өмүрү, чыгармачылыгы менен тааныштырганда студент кезде жазуучунун үйүндө болгонумду, бир бөлмөсү толтура китеп экенин айттым. Ошондо “Сынган кылыч” романынын кол жазмасын, башкача айтканда, түп нускасын кармап көргөнүмдү, жазуучунун китепканалардын архивдеринде айлап отуруп,

ошол доор тууралуу тарыхый маалыматтар менен таанышып, аны романга киргизгенин жазуучунун өз оозунан укканымы,бул мага адабиятты дагы сүйүп, терең окушума таасир бергенин баса белгиледим...

Экинчиден,интернеттен аталган тарыхый романдын аудиокитебин сабак учурунда таап,Шералыны хан көтөргөн эпизодун баарыбыз уктук. Чыгарманын үзүндүсү балдарга кызыктуу болду. Мындан да кызыктуу окуялар бар экенин кыскача анонс катары айтып, кийинки сабакта романды аягына чейин угуп келүүгө тапшырма берилди. Аудиокитептин өзгөчөлүгү катары башка жумуш кылып жатканда да чыгарманы коюп алып уга берүүгө мүмкүн экени белгиленди Кийинки сабакта класстын көпчүлүгү романды угуп келишиптир. Айрымдары угуп эле тим болбостон,окуй баштаганын айтышты. Себебин сураганымда: “Уккан башка,ал эми чыгарманы шашпай отуруп окуп, ар бир сөзүнө маани берип, талдаган андан да башка экен. Канчалаган жаңы сөздөрдү ушул чыгарма аркылуу үйрөнүп жатабыз. Жазуучу каармандарды сүрөттөгөндө, бири-бири менен сүйлөштүргөндө өзгөчө таасирдүү сөздөрдү пайдаланыптыр. Ар бир эпизод фильм көргөндөй таасир калтырып жатат. Романда абдан көп фразеологизмдер,макал-лакаптар,уламыштар кездешерин баамдадык...”-дешти.

Балдар чыгарманы жөн гана окуп койбостон, көркөм тил каражаттарына да маани бергенине,алардын ичинен фразеологизмдерди ажырата алгандарына ыраазы болдум. Анткени менин дагы бир максатым-балдарга романдан туруктуу сөз тизмектерин таптыруу эле. Оюм да ишке ашты. Тапшырмамды канааттануу менен кабыл алышып, фразеологизмдердин маанилерин түшүнүп алууга дилгирилгендиги кубантты. Кийинки сабакта 15-20 барактан бөлүштүргөн фразеологиялык сөз тизмектеринин контексттик жана өз алдынча тургандагы маанилери талкууланды. Романды бир дем менен окуп, талкуулап,жыйынтыктай алдык.

Кебибизде жалаң эле жакшы сөздөр колдонула бербейт. Кээде адам бири-бири менен пикир келишпестиктин аркасында жагымсыз сөздөрдү да колдонот. Биз мындайга мүмкүн болушунча жол бербей,адам баласынын аң сезимине жалаң гана жакшы таасир берүүчү сөздөрдүн эмоционалдык коннотациясын бала кезден тарбияга кошуп бергенибиз,үйрөткөнүбүз оң. Ошондо өсүп келаткан баланын тарбиясы бекемделип,тил байлыгы өсүп, сөздөрдүн денотаттык гана маанисин өздөштүрбөй, коннотативдик жагын да үйрөнөт.

Сөз гана бизди бийик чекке жеткирет. Сөз-бул дүйнөнү сактап турат. Ар бир сүйлөнгөн сөз-маданият. Баланы тарбиялоодо ушул сыйкырдуу сөздү угууга,сөздү кынаптоо үчүн көркөм чыгармаларды окууга,ар бир адам менен баарлашканда таасирдүү сөз таап сүйлөй алууга, кеби өтүмдүүлүгү,таасири болуу үчүн сөздү кадырлай билүүгө,сөз экен деп эле ар кайсыны сүйлөй бербөөгө багыт берип турушубуз керек.

Кыргыз тили-эне тилибиз,бирок ал бир эле кыргыз тили мугалимдерине тиешелүү тил болбоого тийиш. Адабий тилде билим берүү тармагындагы ар бир предметтин мугалимдери так сүйлөөгө милдеттүү. Эгер тилчилер гана кыргызча үйрөтсүн деген таризде башкаларыбыз тилибизге кайдыгер мамиле жасасак, анда тил тагдыры чечилбейт. Ар бирибиз үчүн эне тили-ыйык.

Жылда 23-сентябрь-Тил майрамына кыргыз тили мугалимдери гана даярдык көрүшөт. Алар кандайдыр бир өзгөчө милдеттенмени алышкан, жетекчилик тарабынан да ошондой тапшырмалар берилип турат. Башка предмет мугалимдерин иш-чарага тартса “Эмнеге биз кылышыбыз керек? Бул силердин майрам да?” дегенчелик пикир,көз караштарды байкайбыз. Бул туура эмес! Эне тили майрамы-жалпы Кыргызстанда жашаган атуулдардын майрамы. Муну баарыбыз сезгенде гана эне тилибиздин кадыры өсөт.

Тил байыса тил менен кошо инсандын жан дүйнөсү байыйт. Ошондуктан, баланы тарбиялоодо тилдин ролу чоң. Муну мугалимдер,ата-эне,жалпы улуу муундар гана ишке ашыра алат. Эгер биз тил тазалыгын бузуп, күнүмдүк пикир алышууда башка тилдеги сөздөрдү пайдалана берсек,анда тилибизге кайдыгер экенибизден кабар берип турат.

Сөздүн энергиясын мугалимдер ташып жүрүүгө тийиш. Бала окутуучусунун ар бир кадамына, сүйлөгөн сөзүнө таасирленет, тарбияланат.

Колдонулган адабияттар:

1. С. Рысбаев, Сөз жөнүндө сөз, Б., 2021-ж., 24-б.
2. Апресян Ю.Д. Коннотациялар сөздүн прагматикасынын бир бөлүгү катары. -Китепте: Ю.Д. Апресян. Тандалган эмгектер.
3. Тилдин интегралдык сүрөттөлүшү жана системалык лексикография. М., 1995-ж.
4. Мусаев С. Ж. Кеп маданиятынын маселелери, Б., Кыргызстан, 1993-ж.
5. Мусаев С. Ж. Кыргыз тил илиминин маселелери, Б., 2010-ж.
6. Касымбеков Т. “Сынган кылыч”, Б., 2019, 1-том, 55-б.
7. Касымбеков Т. “Сынган кылыч”, Б., 2019, 1-том, 76-б.
8. Касымбеков Т. “Сынган кылыч”, Б., 2019, 1-том, 136-б.

УДК.93.902.66

КЫРГЫЗСТАНДА ЭЛДИК АДАБИЯТТЫ ИЗИЛДӨӨ ТАРИХЫНЫН СОВЕТ ДООРУНДАГЫ АБАЛЫ

Наркеев Сапарбек Анарбекович - Кербен шаарынын колледжи, т.и.к., доцент
Наркеева Акылай Анарбековна - Ош МПУ, улук окутуучу

Аннотация.

Бул макалада согуштан кийин советтик Кыргызстанда маданий илим-билим берүү борборлорундагы ишмердүүлүктөрдү жана агартуу борборлорун, басмаканаларды текшерүү кайрадан күч алган учурларды, текшерүү учурларына чейин жарыкка чыгып колдоого алынган чыгармачыл интеллигенттердин эмгектеринде кыргыз элинин маданияты жана колонизация доорундагы жашоо абалын жазгандар, советтик сынга кайрадан кабылгандар, ошондой эле совет доорундагы айрыкча согуштан кийин кыргыз элдик оозеки чыгармаларын жана адабиятын изилдөөдө совет бийлигинин сынына кабылган илимий ишмерлердин тагдыры тууралуу баяндалат. Аларды жооптуу мамлекеттик кызматтарды уруулук түзүлүш менен ээлеген жана буржуазиялык-улутчулдук идеяларды калк арасында жайылткан жана алардын кемчиликтери тарыхтагы, фольклордогу жана адабияттагы катачылыктары жаап жашырылып, элдин башын тумандаткан деген айыптар жогорудагы аты аталган инсандарга атайын жалган жалаа коюлуп айыпталышкан окумуштуулардын ой – пикирлери жазылып баяндалды жана жалпысынан алып караганда репрессиянын биринчи учурунда 1937-1938-жылдарында массалык мүнөзгө ээ болсо, ал эми экинчи этабында адабиятчылар, жазуучулар, илимдин жана искусствонун кызматкерлери куугунтукка туш болушкан. Советтик идеология маданияттын кызматкерлерин куугунтуктоо менен кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин калыптанышына кедергисин тийгизген, алардын ойлорунун чектелиши коомдун жогору карай бийиктешине жана илимдин өсүшүн басмырлагандары баяндалып жазылды.

Түйүндүү сөздөр: Совет, адабият, фольклор, интеллигент, филолог, компания, редактор, доор, репрессия, согуш, комиссия, маданий, революция, феодал хандар, идеализация, патриархалдык-феодалдык, идеология.

СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕНИЯ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ В СОВЕТСКОЕ ВРЕМЯ

Аннотация.

В данной статье рассматривается возобновление проверок культурно-просветительских центров и просветительских центров и издательств в послевоенном Кыргызстане, а также описывается судьба ученых в советское время, особенно после войны,

которые подвергались критике со стороны советской власти за их изучение кыргызского фольклора и литературы. В умышленной клевете на вышеназванных лиц обвиняются ученые, обвиненные в том, что они по-родовому занимали государственные должности и распространяли буржуазно-националистические идеи среди населения, прикрывали свои недостатки в истории, фольклоре и литературе. Период репрессий был массовым в 1937-1938 гг., а второй период ознаменовался гонениями на писателей, писателей, ученых и художников. Советская идеология преследовала деятелей культуры, мешала формированию национального самосознания кыргызов, ограничивала их мышление, подавляла рост общества и рост науки.

Ключевые слова: советская, литература, фольклор, интеллигент, филолог, компания, редактор, эпоха, репрессии, война, комиссия, культура, революция, феодалы, идеализация, патриархально-феодалное, идеология.

THE STATE OF THE STUDY OF FOLK LITERATURE IN KYRGYZSTAN IN THE SOVIET ERA

Annotation.

This article examines the resumption of inspections of cultural and educational centers and publishing houses in post-war Kyrgyzstan, and also describes the fate of scientists in the Soviet era, especially after the war, who were criticized by the Soviet authorities for their study of Kyrgyz folklore and literature.

Scientists are accused of deliberately slandering the above-named persons, accused of holding public office in a generic way and spreading bourgeois-nationalist ideas among the population, covering up their shortcomings in history, folklore and literature. The period of repression was massive in 1937-1938, and the second period was marked by persecution of writers, writers, scientists and artists. The Soviet ideology persecuted cultural figures, interfered with the formation of the national self-consciousness of the Kyrgyz, limited their thinking, and suppressed the growth of society and the growth of science.

Key words: Soviet, literature, folklore, intellectual, philologist, company, editor, epoch, repressions, war, commission, culture, revolution, feudal lords, idealization, patriarchal-feudal, ideology

Кыргызстанда эркин ой жүгүрткөн ойлорго каршы күрөш компаниясы 1947-1950-жылдары адабият менен искусстводо кулач жайган, себеби бул жылдары А.А Ждановдун, М.А Сусловдун жана «Правда» газетасынын редактору Д.Т.Шепиловдун «антипатриоттор» - булар эски падышалык Россияны энсегендер деген макала жарыяланат. Ошондон улам Кыргызстандагы окумуштуу – филологдор Т.Саманчин, З.Бектенов, Т.Байджиевдер сынга кабылган, анткени алар кыргыз адабиятынын жана фольклорунун совет дооруна чейинки доорун изилдеп чыгышкандар болгон. Бирок тилекке каршы XX к. 30-жылдарында советтик кыргыздардын интеллигенттери репрессияга дуушар болгон оор кырдаалда элдик интеллигенттери калыптанып, алар репрессияларга, коркутууларга кабылган[1]. Согуштан кийин советтик Кыргызстанда маданий илим-билим берүү борборлорундагы ишмердүүлүктөрдү жана агартуу борборлорун, басмаканаларды текшерүү кайрадан күч алган. Текшерүү учурларына чейин жарыкка чыгып колдоого алынган, чыгармачыл интеллигенттердин эмгектеринде кыргыз элинин маданияты жана колонизация доорундагы жашоо абалын жазгандар, советтик сынга кайрадан кабылган. Кыргызстандын КП(б)нын БКнин 1947-жыл 4-январдагы бюросунун токтомунда: « Буга байланыштуу Кыргыз мамбасынан» 1943-жылы жарыкка чыккан «Кыргыз адабиятынын очерки»[1] Богданованын, Жакишеванын, Саманчин жана Рахматуллиндин эмгектеринде кыргыз адабияты туралуу бир катар катачылыктарды кетиргендиктен, атайын комиссия түзүү зарылдыгын тапшырылды... Кыргызстандын КП(б) БКнин комиссиясына бир айлык мөөнөт ичинде атайын түзүлгөн комиссия «Кыргыз адабиятынын очерки» деген китеп туралуу өз бүтүмдөрүн жана сунуштарын берүүнү тапшырган. Мындай учурда сынга ал учурда СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын Адабият, тил жана тарых институтунун ишмердиги сындын чордонуна айланган, алардын кызматкерлерине «кыргыз элинин тилин, адабиятын жана тарыхын» иштеп чыгуу, туура багытта жазуу, чагылдыруу ардактуу

жоопкерчилиги тапшырылган[1]». Ал учурда тарыхчыларыбыздын тарыхый революцияга чейинки инсандарды жана тарыхый окуяларды фольклордогу чагылдырылуусун бир тараптуу мактоого алуусу жана алардын терс жактарын жаап жашыргандыгы катуу сынга кабылат. Башкача айтканда феодалдарды (феодалдык акындарды) революциялчыл акын катары көрсөтүшкөндүгүндө»[1],-деп белгилешкен.

С.Ильясов БКП(б)нын БКнин 26-августтагы токтомдоруна таянуу менен жогорудагы маалыматтар «өтө чоң, одоно ката кетирилгендигин» баса белгилеп, анын ичинен, айрыкча Кыргызстандын этнография жана маданият, тарых адистиктери катуу сынга кабылган, алардан А.Н.Бернштам, Б.Жамгырчинов, С.М.Абрамзон. Анын 5-пунктунда ката кетирген эмгектерге түзөтүү киргизүү менен кайрадан басмадан чыгарууну, 6-пунктунда КыргФАН СССРге толук өз алдынчалуулукту берүүнү сунуштаган[1]. С.Ильясов муну менен кыргыз элинин тарыхын жана адабиятын кыйын, оор кырдаалдан сактап калган жана кыргыз гуманитардык илимине даңгыр жол салуу менен бирге кыргыз окумуштууларына илимди изилдөөдө, аргасыздан кырдаалга карата кылдаттыкты талап кылган, ар бир иште анын оң жана терс жагы болорун айткан. Айрыкча окумуштуу А.Н.Бернштамдын «Ормон ханды XIX кылымда кыргыз урууларын бириктирүүгө жасаган аракетин, орус падышасы Иван IVнүн орус мамлекетин борборлоштурууга[1]» жасаган аракетин кайталагандыгы менен байланыштаргандыгын жана кыргыз элинин феодал хандарын идеализациялаган деп катуу сынга алып, патриархалдык-феодалдык калдыкты мактагандыгы үчүн күнөөлөнгөн. Мындай сынга тарыхчы Б.Жамгырчинов да кабылган, ал «**Ормон хандын доорундагы кыргыздар**» деген макаланын аталышы үчүн туура эмес аты аталган деп сынга кабылган, себеби советтик тарых илими жана кыргыз тарыхы хандардын тарыхын изилдебейт, элдин тарыхын окуп үйрөнөт деп сынга кабылган, ошондой эле Россия падышачылыгы кыргыз жерлерин каратып алган деген трактовка туура эмес, кошулган деген сөз мүнөздүү» деп белгиленген[1-2]. Кыргызстандын КП(б)нын БКнин пропаганда жана агитация бөлүмүнүн орун басары А.Исаев белгилүү этнограф С.М.Абрамзонду революцияга чейинки таптык коомдогу эки маданият туралуу Лениндин жазгандарын четке каккан – эзүүчү тап, элдик жана прогрессивдүү маданияттар болгонун эске албаган деп сындoo менен «Кыргызстанга улуу орус маданияты, орус сатраптары жана колонизаторлору аркылуу эмес, орус элинин алдыңкы маданият ишмерлери аркылуу орун – очок тапкан[1]»-деп баса белгилеген. Андан ары өзү жазган справкада республикадагы кыргыздын алгачкы филология илимдеринин кандидаты Т.Саманчин тууралуу: автордун революцияга чейинки кыргыз адабияты деген бөлүмүн сынга алган, анда кыргыз фольклорундагы «Зар заман» (эпохи страданий) деген чыгарма, «бул ырда элдин арманы Россия менен тыгыз байланышкан». А.Исаевдин айтуусунда: Т.Саманчиндин саясий эң чоң катачылыгы анын XIX к.кыргыз адабиятын негизсиз баа бергендигинде жана анын өтө чоң катачылыгы болуп саналат деген пикирди карманган. Мындай сынга алуу чындыгында негизсиз болгон, анткени окумуштуу изилдөөсүн ошол доорго байланыштырган. Бул туралуу жазуучу К.Маликов БКП(б)БКнын биринчи катчысы Н.С.Боголюбовго жазган катында : «1946-1947-жылдары гана мен чындап түшүнө баштадым, анткени Түндүк Кыргызстанды жеңип алган эмес, Орусияга кошуп алган деген пикир эбак колдоо тапкан . Илим тездик менен алга карап өнүгүүдө, анткени илимде жаңы талаптар, тарыхый көз караштар менен толукталууда, ал эми менин китебимде талкууга ала албадым, ошондуктан биздин акыркы учурдагы саясий илимдердин көз караштарына дал келеби[1]» -деген ойлорун аргасыздан жазууга мажбур болгон. Ошол багытта бир катар катачылык кетирген 22 жарыяланган эмгектин тизмеси түзүлүп, иш пландары жана тематикасы Кыргызстандын БКП (б)нын БКдеги бюродо бекитилип[2], ал эми адабият, тарых жана тил институтунун директору кызматынан алынган жана бир катар кызматкерлерге административдик чаралар колдонулган. Арийне ошол сындан кийин, бул багытта Кыргызстандын басмаканаларын ыксыз текшерүүлөр да болуп, бардык жарыяланган идеологиялык жана методикалык багыттагы эмгектерде орунсуз эле

катачылыктар бар деп эсептелинген. Маселен Сталиндин сүрөтү жок экен, Советтер Союзунун мамлекеттик гимни окуу китебинин аягында жазылбаган деп айыпка жыгылышкан. Айрыкча 1947-жылы чыккан профессор Шестаковдун «СССР тарыхы» 3-4-класстар үчүн (1940-ж. чыккан), «Улуу Ата Мекендик согуш» деген бүтүндөй бапта көп катачылыктарга жол берилген, ошондой эле андагы бапта «Европадагы эң ири эки мамлекет-СССР жана Германия» тууралуу маалымат кездешпеген. Кол салышпоо тууралуу келишимде СССРдин тынчтык саясаты айтылбаган[3]» деген катачылыктар болгонун текшерүүчүлөр белгилеген. Мындай учурда Кыргызстандын КП (б) БКнин жыйынында көрсөтүлгөндөй: «Кыргыз ИАФда большевиктик сын жана өзүн-өзү сыңдоо башталган, өз учурунда кетирген кемчиликтерди белгилөө жана оңдоо сыяктуу маселелер президиумда, институтта жана анын секторлорунда каралган[1]» Бул иштин чоо - жайын билдирүү максатында Кыргызстандын БКП(б) БКнын биринчи катчысы Н.С.Боголюбовго 1948-жылы 16-августта ТТАИ партбюросунун мүчөсү А.Миңжылкиевден. Ал докладда маалыматтарды топтоо жана СССР БКП(б) БКнын токтодорун реализациялоо жана турмушка ашыруу максатында доклад даярдалган, анда: «Николай Семенович! Мен өзүмдүн мүмкүнчүлүгүмө жараша, сизге кабарлаймын. Бул иш эбегейсиз мээнетти жана чоң ишти талап кылат, ошондуктан өзүмдүн көз карашымдын негизинде так фактыларды, негизги жана маанилүү маалыматтарды китептердин негизинде[1]» деп кабарлайт А. Миңжылкиев. Автор өз маалыматында ТТАИдагы бир топ окумуштуулардын топтоо тууралуу маалымат берген: аларга (Шүкүров Д.Ш.-СССРдин КыргИАФнын президиумдун председателинин орунбасары, Соронбаев К.С.-директор ТТАИ, Саманчин Т.С.- КыргИАФнын адабият секторунун башчысы, Тайгуренов- ТТАИунун адабият секторунун кызматкери, Жакишев У.Ж. -Кыргыз ССР министрлер Советиндеги искусство бөлүмүнүн башчысы Орозалиев К.Ж.-Кыргызстан КП(б)БКнин үгүт жана пропаганда бөлүмүнүн катчысы Байджиев Т.-ТТАИунун Манас эпосу секторунун башчысы Бектенов З. -ТТАИунун адабият секторунун кызматкери, Карасаев Х-ТТАИунун илимий кызматкери, Токомбаев А-Кыргызстан жазуучулар союзунун төрагасы[4]». Аларды жооптуу мамлекеттик кызматтарды уруулук түзүлүш менен ээлеген жана буржуазиялык-улутчулдук идеяларды калк арасында жайылткан жана алардын кемчиликтери тарыхтагы, фольклордогу жана адабияттагы кемчиликтери жаап жашырылып, элдин башын тумандаткан деген айыптар жогорудагы аты аталган инсандарга атайын жалган жалаа коюлуп айыпталышкан. Бул туралуу тарыхчы Ш.Батырбаева “Мындай айыптоо ыкмасы кыргыз тарыхын, фольклорун жана адабиятын ашкерелөө жана биротоло улуттук сезимди жок кылууга барабар болгон ыкма катары сыпаттоо керек”,-деп туура баа берген. Ошону менен катар эле А.Миңжылкиев 28 барактан турган өз билдирүүсүндө кыргыздын тарыхчы жана адабиятчыларынын эмгектерине анализди төмөндөгүдөй фактылар менен системага салып көрсөткөн:

- Советтик патриотизмди четке каккан.
- Кыргыз элинин басып өткөнүн идеализациялаган.
- Кыргызстандын Россияга кошулушунун терс жактарын гана көрсөтүп, прогрессивдүү фактыларын четке каккан.
- Кыргызстанда советтик бийликти орнотууда, өзгөчө компартиянын ролун тааныгысы келбеген.
- Ырларда айыл чарбасын коллективдештирүүгө, индустрализациялоого каршы багыттаган жана ал ырларды элге жайылткан.
- СССР элдеринин бекем достугуна, биримдигине (союзуна), ошондой эле офицерине ушактар каршы ишенбөөчүлүктү таркаткан.
- Кыргыз жана казак элдерин Кашгариядагы Бакдөөлөттүн бийлигине биригүүгө чакырган [5. 88].

ТТАИ тууралуу маалымат берүү менен бирге А.Миңжылкиев институттун кыргыз эмес улутундагы кызматкерлери (Юдахин, Абрамзон, Кутарев, Зима, Батманова, Самарин

ж.б.) институттун башчылары тарабынан материалдык, моралдык жана саясий колдоо алып турушкан деп белгилөө менен катар эле институттун жетекчилери өтө чоң каталарга жол беришкен деп жазган, ошондой эле алар тил билбегендиктен алардын идеологиясынан бошоно алган эмес же кыргыз элинин салтын, тилин билбегендиктен каталарга жол берген[6.88], -деген сындарды айткан. Аны менен катар эле жетекчилик талкуулап, бир пункт менен мындайча көрсөтөт: «Бир дагы китептин идеологиялык жана саясий катачылыктары оңдолбостон кайрадан басмадан чыгарылган эмес[7.90]»-деп белгилеген. Андан ары карай А.Миңжылкиев Кыргызстан КП(б) БКнин секретары катары К.Орозалиевди кыргыз адабиятындагы жана фольклорундагы катачылыктарды оңдобойт, көзөмөлгө албайт, текшербейт[8.91-92]»-деп жетекчиликти айыптаган. Мындайча алып караганда элдик фольклорду жана адабиятты көзөмөлгө алуу деген компартиянын программасы болгон, себеби улуттук аң - сезимди, космополитизмди жокко чыгарууда советтик идеологиянын бирден бир ыкмасы катары кызмат кылган. Ш.Батырбаева белгилегендей: «Элдик фольклорду, адабиятты көзөмөлдөө бул улуттун маданиятын, тарыхын жок кылууга тете иш болгон»,-деп жазган. Ошондой эле ал партиянын тапшырмасын тыккан аткарган Орозалиев, СССРдин КыргИАФнын ишин, тескерисинче текшерүү жыйынтыгын басмага берүүгө жана сындарын жарыялабоону суранган[10. 91-92], анткени жеке коопсуздугун коргоо максатында жана тарых алдындагы жоопкерчилигинен сактанган. Советтик кыргыздардын 1949-жылга чейин мынчалык басма сөз беттеринде кыргыз фольклору жана адабиятынын интеллигенттери сынга кабылган эмес, Ал тууралуу докладчы сөзүнүн аягында: «Сизден өтүнөмүн жогорудагы маселе боюнча жогорудагы аты аталган инсандар тууралуу менин ойлорумду эске алып, чечим кабыл алууну, ошондой эле азырынча мени билбегени дурус, ошону менен катар менде чочулоо бар, анткени менин жумушума жолтоо болбосун жана тоскоолдук болбосо экен [10.93]»- деп билдирген. Андан кийин Кыргызстандын БКП(б) БКнын бюросунда[10.97] эки ирет ноябрь айында Н.С.Боголюбовдун суроосу менен ТТАИнун ишмердиги туралуу докладчиктин текшерген ишинин жыйынтыгы туралуу жыйын болуп өткөн, анда негизги докладчик болуп А.А. Фадеев чыгып кыргыз адабиятчысы Т.Саманчиндин эмгектери туралуу доклад окуган, Т.Саманчинди революцияга чейинки Молдо Кылычтын чыгармачылыгын ашыкча мактоого алган деп, улутчулдук тенденция маселесине арнаган, ошондой эле кыргыз интеллигенциясы анын ичинен Кыргызстан жазуучулар Союзу активдүү түрдө Т.Саманчиндин эмгектерин катуу сындаган. Ошол учурдан баштап, Кыргызстан КП БКнин секретары К.Орозалиев аргасыздан реакция жасоого эле кезде көңүл бөлгөнгө мажбур болгон жана окумуштууларды куугунтуктаган деген пикир чындыкка дал келбейт, анткени ал аргасыздан конкреттүү чечим кабыл алганга мезгил ошондой чечимди талап кылган. Андан ары Кыргызстандагы репрессия кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгын изилдеген В.М.Жирмунскийдин ТТАИ тарабынан 1948-жылы жарыкка чыккан «Манас эпосун изилдөөгө киришүү» деген китеби менен тыгыз байланыштуу. 1949-жылы дүйнөгө таанымал ленинграддык филологдор менен биргеликте «антипатриоттук топ» деген жашыруун топту негиздеген деген айып тагыла баштаган. Жыйынтыгында республикада ким аны менен кызматташкан, жана пикирлеш болсо, алар куугунтукка кабылган, алардын бири «Манас» эпосу туралуу кызматташкан жана баш сөзүн жазган редактор катары Т.Саманчин жана бир топ кыргыз интеллигенттери куугунтукка жана айыптоого кириптер болгон. Андан ары карай репрессиянын курмандыктары «Манас» эпосунун айланасындагы сындарга байланыштуу келип чыккан. Өзгөчө катуу сынга окумуштуу А.Н.Бернштам, М.Абрамзон сынга кабылып, жүн тыткандай тытмаланган. Ал эми үч адабий сынчы журт алдында кечирим сураганына карбастан, аларды сот жообуна тартышкан. Алар Т.Саманчин (1949-жыл 17-ноябрь), Т.И.Байджиев (1950-жыл 10-январь), Зияш Бектенов (1950-жыл май айы), булардын барын XIX-XX к. Реакциячыл акындарды колдоого алган, алардын эмгектерин калк арасында жайылткан, улутчулдукту күчөткөн деген ыксыз айыптоолорду

жармаштырган жана батышчыл көз караштарды колдоого алган деп айыпталып, соттолгон. Эң негизгиси репрессиянын күч алган учуру 1948-1950-жылдарга туура келет. Алар адабият менен искусствонун, илимдин кызматкерлери болушкан, анткени алар революцияга чейинки кыргыз элинин маданий баалуулуктарына баа берген асыл адамдар болушкан, ошондуктан эскинин калдыктарын колдоого алышууда деген жалган жалаалар менен репрессияга кириптер болушкан. 1937-1938-жылдардагы репрессия интеллигенциянын өкүлдөрү коркуу менен күн кечирип калган болсо, ал эми андан кийинки этаптарда чочулоо жана жагынуучулук, корунуу менен эмгектерин жаза баштаган жана ачыктан – ачык кечирим суроого өткөн, ошондо улуттук сезим мокой баштагандыгын тарыхчы Ш.Д.Батырбаева [Иделогогические и репрессированные кампании в Кыргызстане в середине XX века: борьба с инакомыслием] жазат. Жалпысынан алып караганда репрессиянын биринчи учурунда 1937-1938-жылдарында массалык мүнөзгө ээ болсо, ал эми экинчи этабында адабиятчылар, жазуучулар, илимдин жана искусствонун кызматкерлери куугунтукка туш болушкан. Советтик идеология маданияттын кызматкерлерин куугунтуктоо менен кыргыз элинин улуттук аң – сезиминин калыптанышына кедергисин тийгизген, алардын ойлорунун чектелиши коомдун жогору карай бийиктешин жана илимдин өсүшүн басмырлаган.

Колдонулган адабияттар:

1. Фонды Отд.обществ. наук АН КирССР. - Инв, № 59
2. Фонды Отд.обществ.наук АН КирССР. - Инв. № 1519 (10 –а),
3. ЦГА.Респ.Узб.ф.715.оп.1.д.61.л. 155, 156 (303)
4. ЦГА Узбекистана, ф. 717, оп. 1, д. 48, л. 106
5. ЦГА, Узб. ССР, ф.1.04.31.
6. ЦГА РУз. –Ф.И. –19. Оп. 1. Д.34947. Л.4 –5;
7. ЦГА.ПД.КР.Ф.56.ЦК Коммунистической партии Киргизской ССР.Оп.4.Д.613.Л.9.; Д.632.Л.58; Л.61, 67, 71.
8. ЦГА.ПД.КР.Ф.56,Оп.4. Д.632.45. Л.46, 47, 49
9. ЦГА.ПД КР.Ф.56,оп.4. Д.632.Л.63; Д.633.Л.61; Д.659. Л.34 –35; Д.668.Л.71.
10. ЦГА. ПД. Ф.оп.4.Д.632.Л.97; Д.674.Л.69, 70
11. ЦГА.ПД. КР. Ф.56,оп.4. Д.674. Л.29-30; Л.8

УДК 37.012

КЫРГЫЗДЫН УЛУТТУК ОЮНДАРЫНЫН БАЛА ТАРБИЯЛООДОГУ МААНИСИ

Осекова Айнура Качыбековна - Ош МПУ, окутуучу

Аннотация

Кыргыз эли жашоо тарыхында татаал жолдорду басып өтүп, эли-жерин, мал-жанын ал тургай коңшулаш тектеш-тилдүү калктарды да сандаган жоодон, табигаттын татаал кыйынчылыктарынан коргоп келген. Ошону менен катар өз-үрп адатын, салтын, кылымдар бою түзүлгөн маданияттык көөнөртпөй сактаган. Не бир ажайып ыр-күүлөр, элдик кол өнөрчүлүктүн түмөн түрү, макал-лакаптар, жомоктор, залкар эпостор ал гана эмес элдик оюндарга чейин тилден дилге өткөрө аздектелип эс-акылдын кудурети менен ушул күнгө жетти. Улуттук оюндар элдин түбөлүктүү жашоосун улантуу менен бирге элдик маданияттын, дөөлөтүн ажырагыс бөлүгүнө айланган. Улуттук оюндар-элдик тарбиянын ажырагыс бөлүгү. Баланы тарбиялоодо элдик оюндарды балдарга үйрөтүү, ойнотуу, ойноо шартын түшүндүрүү ата-энелердин да атуулдук милдети, ошондуктан ар бир ата-эне

балдарына балдарына татыктуу тарбия берүүдө муну эске алуусу зарыл. Бала тарбиялоодогу кыргыздын улуттук оюндарынын маанисин бул макаланын маанисин түзөт.

Ачкыч сөздөр: улуттук оюндар, элдик мүнөз, каада-салт, дене тарбия, руханий кенч, тарбиялоо.

ЗНАЧЕНИЕ КЫРГЫЗКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР В ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Аннотация

Кыргызский народ на протяжении всей своей истории прошел непростые пути, защищая свой народ, свою землю, свой скот и даже соседнее родственно-языковое население от бесчисленных боев, сложных невзгод природы. В то же время он сохранил свои обычаи, традиции и культурные традиции, созданные на протяжении веков. До народных игр с языка на язык до сих пор передаются не только красивые мелодии, всевозможные народные промыслы, пословицы, сказки, грандиозные эпосы, но и все это благодаря силе ума и разума. Национальные игры стали неотъемлемой частью народной культуры, продолжением вечной жизни народа. Национальные игры-неотъемлемая часть народного воспитания. Воспитание детей, разъяснение условий игры, обучения детей народным играм также является гражданской обязанностью родителей, поэтому каждый родитель должен учитывать это при воспитании детей достойно. Значение кыргызских национальных игр в воспитании детей составляет суть данной статьи.

Ключевые слова: национальные игры, народный характер, традиции, физическая культура, духовное сокровище, воспитания.

THE IMPORTANCE OF KYRGEZ GAMES IN THE UPBRINGING OF CHILDREN

Annotation

During its history, the Kyrgyz people have gone through difficult paths, protecting their people, their land, their cattle and even the neighboring kindred-linguistic population from countless battles, complex difficulties of nature. At the same time, it has preserved its traditions, traditions and cultural traditions created over the centuries. From language to language to folk games -these are not only beautiful melodies, various folk crafts, proverbs, fairy tales, epic epics, but all this is transmitted by the power of reason and intelligence. National games have become an integral part of folk culture, a continuation of the eternal life of the people. National games are an integral part of public education. Raising children, explaining the conditions of the game, teaching children folk games is a civic duty of parents, so every parent should take this into account when raising children with dignity. The significance of the Kyrgyz national games in the upbringing of children is the essence of this article.

Keywords: national games, folk character, traditions, physical culture, spiritual treasure.

Кыргыз эли байыркы көчмөн эл калыптануу процесси өтө татаал эки миң жылдан ашуун убакытка созулган. Тарыхтын татаал жолун басып өтсө да, улут катары өзүнүн өзгөчөлүктөрүн, маданий-руханий байлыгын сактап, бүгүнкү күндө эгемендүү мамлекетке айланды. Ар бир эл өзүнүн каада-салты, үрп-адаты менен гана эмес өздөрүнө тиешелүү болгон улуттук оюндары менен айырмаланат. Кыргыз элинин улуттук оюндары болуп ордо, оромпой, дүмпүлдөк, тогуз коргоол, селкинчек, уюм тууду, ак чөлмөк, ат чабыш ,көк бөрү ж.б. түрлөрү эсептелет.

Ат жалында эркин ойноп, көчүп конуп жүрүүгө шай жаралган элибиздин улуттук өзгөчөлүгүнө жараша сандаган кыймылдуу улуттук оюндарда элдин үмүтү, ой тилеги, кубанычы, өкүнүчү, эрдиги, адилет күрөшү камтылган. Ал оюндардан элдик педагогиканын эң сонун үлгүлөрү элибиздин терең философиялык көз караштары, улуттук өзгөчөлүктөрү даана көрүнүп турат. Аларды шарттуу түрдө «Салт оюндары», «Акыл оюндары», «Ат оюндары», «Кыймыл оюндары», «Спорт оюндары» деп бөлүштүрөбүз.

Мындай классификациялоо улуттук оюндардын мүнөзү, формасы, аткарылуу шарты боюнча системага салып, мектеп программасында окутууга ылайыктуу.

Улуттук оюндар жөнүндө педагог С.М.Саипбаев «Элдик оюндар-элдик тарбиянын ажырагыс бөлүгү» деп оюндун мааниси, балдарга дене тарбиясын берүүдөгү ролун белгилеп, мектеп программасына улуттук оюндарды да киргизүүнүн зарылдыгын айткан [2:420]

Балдар оюндарынын негизи максаты-балага дене тарбиясын берүү. Башкача айтканда, баланы бешикте терметип, «Сал билек» ырын ырдап, буту колуна көнүгүү жасагандан баштап балдар оюндарынын бардыгы дене мүчөлөрүнүн түз, бекем, сулуу, күчтүү болуп өсүшүн камсыз кылат. «Жоолук таштамай ;Чүкө», «Жашынмак; Упай», «Ак чөлмөк», «Топ таш», «Ак терек көк терек» дегендей кыргыздын көптөгөн улуттук оюндары балдардын руханий жан дүйнөсүнө өтө жакын болгондуктан, дайыма ойнолуп, кылым карыта өз жашоосун улантып келет.

Балдарды тарбиялоодо улуттук оюндардын да тарбиялык мааниси чоң, «Бала оюн менен чоңоёт» дегендей элибиз ага өзгөчө маани берип көңүл бурушкан. Психологдор кыргыздын улуттук оюндарынын баланын социалдык жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө тийгизген таасири өтө чоң экенин изилдөөлөрүндө айтышкан. Чүкө оюндары-балдардын эң жакшы көргөн оюндарынын бири. Чүкө ойногондо баланын көңүл буруусу жана жалпы ийкемдүүлүгү жакшырат. «Упай» оюнун алсак: «Упай» оюнунда койдун бир кыйла салмактуу жакшы тазаланган чүкөлөрү колдонулат. Чүкөлөрдүн бири кан болуп эсептелет. Канды аркардын же кулжанын сакасынан жасап, аны боёп койсо көрүнүктүү болот. Чүкөнүн саны 15 басым жана бир кан болот.(45 чүкө бир сака) Упайдын бир комплекти тулупчада сакталат. Упайда аткам чүкө- «ок» атылган чүкө-«кийик» деп аталат.[4;75-бет]

Балдар чүкө оюндары аркылуу санаганга, алып кошконго, ыкчамдыкка, көнүгүшөт, биргелешип ойноо ынтымагын бекемдейт, бири-бирине түшүнүү менен мамиле кылууга үйрөнүшөт.

Азыркы мезгилде көпчүлүк балдар интернет оюндары кызыгышат. Ата-энелер балдары менен жакындан баарлашып, аз да болсо убакыт бөлүп, жакшы жолго үндөсө, багыт берсе, бала үчүн өтө таасирдүү. Бала үчүн ата-эне, үй бүлө өзүнчө бир чоң аалам. “Балапан уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат” дегендей балдар таалим-тарбияны эң биринчи ата-энеден алаары белгилүү.

Жайкы эс алуу учурунда балдарда айылга жиберүү абдан пайдалуу. Айылдын тарбиясын көргөн балдардын эмоциясы менен акыл интеллекти чогуу өсөт. Алар ат минип кой кайтарышат, чүкө, чикит, жашынмак, топ таш ойношот. Бул оюндар балдардын психологиялык аң-сезиминин өсүшүн жакшыртат жана өз алдынчалыкка тарбиялайт. Орус окумуштуусу Петр Лесгафт дене тарбия жана педагогикалык ишмердүүлүк жөнүндө, анын ичинде улуттук оюндар аркылуу балдарга тарбия берүүгө болоорун XIX кылымда эле далилдеп айткан.

Оюндар-бул жаш балдарды ар кандай ыкмаларды, адаттарды жана салттарды үйрөнүү үчүн пайдалануучу кыймыл-аракеттери. Анткени элдик педагогиканын ыкмалары, формалары жана методдорунун арсеналы чоң (элдик оозеки чыгармачылык, улуттук майрамдар, ырым-жырымдар, улуттук оюндар жана мелдештер ж.б.[2;23бет]

Бала оюн аркылуу айлана-чөйрөнү тез тааныйт «машыгуу, көнүгүү учурунда билүү, таануу, үйрөнүү, физикалык сапаттарга ээ болот.

Акыл оюндарынан тогуз коргоол оюнуна токтолсок: «Тогуз коргоол оюну атайын жасалган тактада эки адам тарабынан ойнолот. Такта 18 үйдөн 2 чарадан турат башкача айтканда ар бир оюнчуга тогуздан үй жолго бирден чара тиешелүү. Үйлөр солдон оңго карата(саат жебесинин багыттына каршы) бирден тогузга чейинки сандар менен белгиленет. Ар бир үйдүн илгертен келе жаткан аттары бар. Алардын аттарын билүү чоң мааниге ээ. Себеби, ар бир үйдүн оюндагы күчү өзүнүн аттарына шайкеш келип оюнду ойноого жана өздөштүрүүгө чоң жардамы тиет [1;60-бет]

Тогуз коргоол- кыргыз элинин эл байыркы элдик оюндарынын бири. Көчмөн кыргыз элинин шартына жараша оюндун тактасы көбүнчө чуңкурча казылып жерге жасалган. Кийин

таш, жыгач колдонула баштаган. Коргоолчолор коргоолдон, чоподон, чөптүн уругунан, жыгачтан жасалган. Элибиз байыртадан эле маданияттуу, көңүлдүү эс алууга көңүл бөлүп келишкен. Көңүл ачуунун бири-тогуз коргоол оюну болгон. Байыртадан кыргыздын элдик, улуттук оюну болуп, эл менен бирге кылымдар бою жашап келе жаткан көөнөрбөс эстелиги, акыл байлыгынын казынасы. Ата-бабаларыбыз оюн аркылуу баланын ойлоо жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү менен акыл эмгегине тарбиялап келишкен.

Тогуз коргоол оюну-аң сезимдүүлүккө, акыл эстүүлүккө, математикалык ой жүгүртүүнү өркүндөтөт, аналитикалык акылды түптөп, интеллектуалдык ойду ыйык көтөрөт. Балдардын гармониялык жактан өнүгүүсүнө мүмкүнчүлүк берет, чыгармачылык көндүмдөрүн өркүндөтөт, ой жүгүртүүлөрүн, эс тутумун өнүктүрөт. Балдар акылдуулукка, ойлоонууга, тартипти сактоого, чындыкка үйрөнүшөт.[5;25бет]

Кыргыз эли балдарын жаш чагынан ыкчам, чыдамкай болууга башкача айтканда согуш өнөрүнө оюн түрүндө жаш кезинен баштап үйрөтүшкөн «Манас» эпосунда Манастын өзү баш болуп ойногон кыргыздын аскердик-патриоттук оюндары «Ордо», «Эр сайыш», «Жамбы атмай», «Улак тартыш», «Эр сайыш» оюндары ойнолуп келген. Чындыгында кыргыз эли өзүбүздү дүйнө элдерине эпостогу асыл сапаттар жана улуттук оюндар аркылуу таанытсак, таалим-тарбияны образдардан гана албастан ошол кездеги оюндардан да алсак болот.

«Шакек жашырмай-оюну жаш муундардын сезгичтиги, билгичтигин, тапкычтыгын арттырып, ачык көңүл шайыр болуп, өзүнү жамаат арасында алып жүрүшүнө багыт берет.[3]

Кыргыздын улуттук оюндарынын баары эле жаш муунга адеп-ахлактык тарбия берүүдө ролу зор, анткени алар оюн-зоок менен бирге тиричиликке үйрөнүшөт. Элдик оюндардын жөнөкөй түрлөрүнүн тандап алып, сабакка колдонсок балдар үчүн абдан кызыктуу, теманы ойду жеткирүү бир канча жеңил болот.

Улуттук оюндар аркылуу балдардын жан-дүйнөсүн, көз карашын келечекке багыттайбыз, билими менен күч сынашып максатына жетүүсүнө, ишенимге ээ болуусуна жол көрсөтөбүз. Оюндар кенже курактан баштап балдарды элди, жерди, мекенди сүйүүгө, адептүү болууга, эмгекчилдикке, акыл эстүүлүккө, дене маданиятына тарбиялоодо элдик педагогиканын кылымдан бери келе жаткан талабы болгон. Бүгүнкү күндө да элдик оюндар бала тарбиялоодогу баланын ой жүгүртүүсүнүн кеңири болуусун, эске тутуусун, байканычтыгын, туруктуулугун, тыкан болуусун тарбиялоо каражатты болуп эсептелет.

Жыйынтыктап айтканда, улуттук оюндардын баары жаш муунга адептик тарбия берүүдөгү мааниси чоң. Жашоо тиричиликке үйрөтүү менен руханий, элдик түбөлүктүү үйрөтүү менен рухий, элдик түбөлүктүү маданиятка тарбиялайт. Элдик оюндар элдик тарбиянын ажырагыс бөлүгү экендигин бекемдейт.

Колдонулган адабияттар:

1. Бишкек Гуманитардык Унивеоситетинин жарчысы [3] (45)2018
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы I том Бишкек 2004.
3. Кыргыздын улуттук оюндары.
4. Саралаев.М.Кыргыздын улуттук спорттунун түрлөрү. Ош.1993.
5. Токторбаев.С.Манас ата акыл оюндары-Ош,2001 (Интернет булактары).

**А. МЫРСАБЕКОВ АТЫНДАГЫ ОШ МАМЛЕКЕТТИК ПЕДАГОГИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ**

**ВЕСТНИК
ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
А. МЫРСАБЕКОВА**

**ОшМПУнун профессору Мадраимов Сапарбек Мадраимовичтин
75 жылдыгына карата “Санариптештирүү мезгилиндеги билим
берүүнүн өнүгүүсүндөгү заманбап тенденциялары”
аталышындагы Эл аралык илимий-практикалык
конференциянын материалдары**

**І І бөлүм
Секциялар:**

- **Математикалык илимдеринин өнүгүүсүнүн заманбап тенденциялары**
- **Социалдык жана гуманитардык илимдерди өнүктүрүүнүн заманбап талаптары**
- **Филологиялык илимдерди өнүктүрүүнүн заманбап талаптары**

Редактор: Зулуев Бекмурза Бекболотович

Техредактор: Абсатаров Равшанбек Ракманалиевич

Калыпка салган: Койлубаева Элвира.

Терүүгө берилди 28.04.2022-ж. Басууга 10.05.2022-ж.

Нускасы 200 даана

Ош шаары, Исанова көчөсү 73.
